કર્તા અને પ્રકાશક;

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી . પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રકઃ પા. ૧ થી ૯૬, હરિહર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કોટમાં,
હોળી ચકલો, મુંબઈ.

બાકીનુંઃ ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ

મુદ્રણસ્થાનઃ 'વસન્ત મુદ્રણાલય,' શામળાની પોળ; અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

પૂર્વભારત એ નામથી એક મહાકાવ્ય લખવા મનોરથ હતો. સહુ મનોરથો કંઈ ફળતા નથી, ને એ વસ્તુને નાટકરૂપમાં ગૂંથીને ગર્જર નરનારના કરકમલમાં આજે આ મૂકું છું.

૨. લોકકથા તેમજ વિદ્વદ્વાર્તા મુખ્યત્વે એમ કહે છે કે સકુન્તલા ને દુષ્યન્ત મહારાજના પુત્રરત્ન ભરતદેવના નામથી આર્યાવર્ત ભરતખંડને નામે ત્રિકાલવિખ્યાત થયો. આદિ પર્વ અધ્યાય ૭૪ માં મહાભારત ભાખે છે કે "દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતે આખી પૃથ્વીના રાજાઓને પોતાના ખંડિયા રાજા કરી નાંખ્યાઃ" શ્લો. ૧૨૮. "એ જ ભરત ચક્રવર્તી પ્રતાપી ને સાર્વભૌમ રાજા કહેવાયોઃ" શ્લો. ૧૨૯. "એ જ ભરતથી ભારતી કીર્તિ થઈ, અને ત્હેના નામ ઉપરથી ત્હેના વંશજો ભારત કરીને અદ્યાપિ સુધી પણ લોકોમાં કહેવાય છેઃ" શ્લો. ૧૩૧. આદિ પર્વ, અધ્યાય ૯૪ માં લખ્યું છે કે "આ ભરત રાજાથી ભરતવંશનો મ્હોટો યશ પ્રસર્યોઃ" શ્લો. ૧૯. "ગુજરાતી" પત્રના મહાભારતના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં ૯ મે પાને લખ્યું છે કે "પુરુના વંશમાં ભરત રાજા થયો. ભરતના રાજ્યપ્રદેશને ભરતખંડ કહે છે." એ ભરતદેવના ત્રીજા કે પાંચમા વંશજ હસ્તિન્ ઉપરથી પૌરવનગરીનું નામ હસ્તિના-

પુર પડયુ ભરતખંડની એ સનાતન રાજધાનીને રાજસિંહાસને સ્ટોર્યપ્રકુ'લ્યા ભારતવશના અભિનામદાતા ભરત દેવને નામે ત્રિકાળમા ભરતખંડ પૃથ્વીમા પ્રખ્યાતિ પામ્યો છે

૩ આ વ્યુત્પત્તિકથાથી વિરુદ્ધ બીજો ગૌણ પક્ષે છે વ્યાસજી શ્રી કૃષ્ણ રામ–ને ૧૬ મી સદીના સુવિખ્યાત ઇગ્રેજ નાટકકાર શેક્સપિયર સુદ્ધા–ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ જ નથી એવો ગૌણ પક્ષ ખડો છે ને એ ગૌણ પક્ષની નોધ વિના પ્રધાન પક્ષ ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે ઇતિહાસોમા નોધાય છે રાજર્ષિ ભરતની પે પ્રાચીન સશોધનની એ ચર્ચા લખાવ્યા વિના એ કહીશ કે આ નાટકની રચના પ્રધાન પક્ષના પગથાર ઉપર માડેલી છે, ગૌણ પક્ષ ઉપર નથી.

૪ મહાકવિ કાલિદાસના નાટકમા જન્મઘડીથી માડીને પહેલા ને ત્રીજા અકમા તપોવનવાસિની વલ્કલધારિણી શકુન્તલાના દર્શન થાય છે ચોથા અકમા તપોવનમાથી રાજનગર ભણી સચરતી, ને પાચમા અકમા રાજમહેલમાથી તુચ્છમરાઈ પુનરપિ તપોવનમા પાછી વળતી શકુન્તલા દર્શન દે છે છેક સાતમા અકના મધ્ય ભાગ સુધી શકુન્તલા વિરહના તપ તપતી તપસ્વિની જ રહે છે મહાકવિની રસિકતાએ નાટકમા પૂરેલા રંગો પ્રોજ્જ્વળ ને ભર્ગવન્તા હોઇ શકુન્તલાના તપજીવનનો આ ઉંડો રચાયી ભાવ તરત સ્પષ્ટ થતો નથી આ નાટકમા તો તપસ્વિની શકુન્તલાની જ ભાનરંગો ત તા ને ઉવડતા છે, ભગવાને સોનેરી કોર ચ્હડાવી નથી એક દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થને–ઉત્તર–ન્તના પે કહેવાય.

૫. ભરતદેવે ગંગાનો પ્રવાહ રોકીને ૫૫ અશ્વમેધ યજ્ઞ કીધા, ને યમુનાનો પ્રવાહ અવરોધીને ૭૧ અશ્વમેધ યજ્ઞ કીધાઃ (ભાગવત, સ્કં. ૯, અ. ૨૦, શ્લો. ૨૪–૨૫.) ભરતદેવના એ મહાયજ્ઞોમાં મુખ્ય આચાર્ય કણ્વ મુનિ હતાઃ (મહાભારત, આદિપર્વ, અ. ૭૪, શ્લો. ૧૩૦.) " જેવી રીતે હાથો (ઉંચા કરવા) થી સ્વર્ગને (અડકી શકાતું નથી, ત્હેવી રીતે) ભરતનાં મહાન કર્મને પૂર્વે કોઇ રાજાઓ કરી શક્યા નથી, પાછળના પણ નથી કરી શક્યા, ને (હવે પછીના પણ) નહીં કરી શકેઃ " (ભાગવત, સ્કં. ૯, અ. ૨૦, શ્લો. ૨૯.)

૬. પુરુવંશનું પૌરવપુર યમુનાને તીરે, બ્રહ્માવર્તથી બહુ દૂર નહીં એમ, હતું. ભરતદેવથી ત્રીજી કે પાંચમી પેઢીએ મહાપ્રતાપી હસ્તિન્ રાજા થયા ત્હેમણે એ પ્રાચીન પુરને જગતવિખ્યાત હસ્તિનાપુર નામ આપ્યું, અને ભરતખંડની એ સનાતન રાજધાની થઇને શોભ્યું, એ ઉપર કહેલું જ છે.

૭. ગંગાદ્વારના સન્યાસ અને એવા અનાર્યોમાં નરમેધની પ્રથા હતી એની તો સર વિલિયમ હન્ટર જેવા આધુનિક ઇતિહાસઅભ્યાસકો યે સાક્ષી પૂરે છે.

૮. આ નાટકમાંની અવન્તીનાથની કથા ઐતિહાસિક નથી. અવન્તીના મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યરત્નોમાંનાં સૂચનોમાંથી પ્રસંગો ઉપજાવી બની શક્યા તે કવિતાને રંગે રંગીને ઉજ્જયિનીનો વાર્તાભાગ આમાં ગૂંથેલો છે.

૯. ઘણાંખરાં સંસ્કૃત અવતરણોમાં કાવ્યચ્યુતક્રમનો દોષ છે એ કહેવાની તો જરૂર છે ?

૧૦. યુગના યુગથી ભરતખંડના સાહિત્યગ્રન્થો ધર્મશાસ્ત્રો ને વેદસંહિતા જીવનવિધાનના સંસ્કારો મહોત્સવો પુણ્યપરવો ને સંસ્કૃતિ એ સહુ, ધર્મિણીની પેઠે, એકપાટ છતાં યે ભરતખંડ કે ભારતવાસીઓ એક નથી ભાખનાર ને માનનાર સત્યપારખની બન્ને આંખોથી જોઈને બોલે કે માને કે ‘ નાક કાન આંખ ને જીભના, હાથ પગ ઉદર ને હૃદય એક માનવદેહના એ અવયવોની વિધવિધની ને નિરનિરાળી વિશેષતાઓને લીધે નરદેહ એક નથી કહેનારા કેટલા સાચ્ચા કહેવાશે ? આર્યાવર્તના દેશો ને પ્રજાઓ ભરતજીવના ધર્મ-ખંડના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો છે આર્યાવર્તના પ્રાન્તોમાં અવયવોની ભિન્નતા ને દેહની એકતા છે સાગરની પેઠે જયપરાજયના ભરતીઓટ અનુભવતો, પણ સદા યે आपूर्यमाणम् अचलम् प्रतिष्ठम् સમોવડો ભરતખંડ ભરતકુલનો એક અખંડ સનાતન કુલવાસ છે વિરાટને કિરીટ તિલકકીનડી સમ—મહાબ્રહ્માંડના સૌભાગ્યચન્દ્રક સમો બ્રહ્માંડપતિ એને ચિરજીવનજ્યોત રાખો ! ભરત રાજર્ષિના એ ભરતખંડથી પૃથ્વી સૌભાગ્યવન્તી છે.

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

રાજર્ષિ ભરતઃ—

નદી તથા ચાર ઋષિકુમારો : ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,
અહો ભારત કુલ!
ગાઓ એ મહાકથા—

સૂત્રધાર (પ્રવેશીને)
પ્રિયે! શાં સંગીતથી રીઝવો છો?
પ્રેક્ષકસભા છે બુદ્ધિમાન ને રસપારખ:
આર્યજનોને શોભે એવું આપજો.

નદી ભારત કુલની મહાકથાનું આ છે ગીત.
એથી વધુ તો, પ્રાણેશ!
ભરતસન્તાનોને બીજું શું ભાવે?
કુલપતિ કણ્વદેવના તપોવનમાંથી
ઋષિકુમારો આવ્યા છે, ને લાવ્યા છે.

ઋષિકુમારો ત્રિકાલદ્રષ્ટા મહર્ષિઓથી ઉતરેલી
પ્રાચીન પ્રેરણાનું અર્વાચીન ફલ છે
ભરતવંશની મહાકથાનું એ ગીત.
એમાં ઇતિહાસ આલેખેલો છે
જગત્‌વિખ્યાત ભારત કુલનો:
કવિતાની આંખે જોયેલો,
મન્ત્રકારો શી મનીષાએ સારવેલો.
સૂર્યતેજમાં લખ્યું વાંચ્યું,:
વાયુમાંથી વાતું સાંભળ્યું એ ગીત:
તે સંભળાવિયે છીએ સહુને.

સૂત્રધાર: એ ગાઓ હો, ઋષિપુત્રો!
આર્યકુલની મનુષ્યમોહિની મહાકથા!
ભૂતકાલને હૃદયે કોતરેલી,
ભવિષ્યકાલની ક્ષિતિજે આલેખેલી!
ગાઓ ત્હારે, ગાઓ મુક્તકંઠે
એ જગન્મોહન યશોગાન.

નટી તથા ચાર ઋષિકુમારો: ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની.
અહો ભારત કુલ!
બોલો એક કાલાતીત યશના યશબોલ હો!
કોટિ કોટિ નરનાર! ગાઓ એક ગુણગાનઃ
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારત કુલ!
ગાઓ એ મહાકથા.

સૂત્રધાર. ભરતખંડનાં કોટિ કોટિ નરનારને તો
એ જ કથા હોય સૌથી વ્હાલી.

નટી: પ્રાણેશ! ભરતખંડવાસીઓને કાજે તો
એક જ છે યશસ્વિની મહાકથા,
એક જ છે કાલાતીત વ્હાલું સત્યઃ
ઇતિહાસોના ઉદય ને અસ્તમાં
ધ્રુવના તારા સમું નિષ્કંપઃ
મહાકાલના વજ્રપાત પડતાં યે
યુગના યુગથી અખંડઃ
ભરતખંડવાસીઓને કાજે
એક જ છે એ મહાસત્યઃ
કે સાગરની પાળબાંધ્યો,
હિમાદ્રિના ગગનચુમ્બી કાંગરાશોભ્યો,

મહાઅશ્વત્થની મહાશાખાઓ
દિશદિશમાં વિસ્તરતો શો,
કમલપાંખડીઓ શો અનેકદલ,
મયૂરકલાપ શો અનેકવર્ણી,
સુન્દરીના ચોરસા સરિખડો
નાના વિધનો ભાતીગર,
ભરતખંડ રાજર્ષિ ભરતનો છે.
કાલજૂનું ને ઇતિહાસસિદ્ધ
એ જ છે એક આતમનુંદાલું મહાસત્ત.

સૂત્રધારઃ પ્રિયે ! ભરતકુલને ભાખો છો
એમની કુલકથાનાં મૂળ આજેઃ
વડવાઓના વડલાની મહાવાર્તા.

નટીઃ ભારત કુલના પિતામહ
પૌરવમણિ ભરતદેવનો તો
એ જ છે મહાઇતિહાસ કે
દેશદેશનાં ફૂલડાં ગૂંથીને
સ્થાપ્યો છે આ ભરતખંડ
યુગના યુગથી હિમાલય શો ઉભેલો.
ભવ્ય કથામન્ત્રો ગાતો ભરતખંડ જ છે
આર્યરાજન્ ભરતદેવનો
ચિરંજીવ કીર્તિમંડપ.

સૂત્રધારઃ સાચ્ચું જ ભાખો છો, પ્રિયે !
ભરતદેવનું જ આ ભારત કુલઃ
એ પિતામહનો આ ગોત્રવિસ્તાર

નટી જૂવો પધારે હ્‌વણે આર્યઆર્યેથી
શકુન્તલાના એ પૃથ્વીપરાક્રમી પુત્રદેવઃ
હિમાલયના કો શિખર સમોવડ શોભતા.

ઋષિકુમારોઃ ભરતદેવનુ તો આજે આ
આદિ પર્વ જ ભજવાય છે
આ તો એમનો પ્રથમ અશ્વમેધ.

સૂત્રધારઃ હા, પ્રિયે ! પધારે છે ભરતરાજ,
રાજસૂય યજ્ઞના અશ્વને દોરતાઃ
જાણે જગતના મહાસારથી !

ઋષિકુમારોઃ જાણે આર્યત્વના અવતાર !

(સહુ જાય છે.)

રાજર્ષિ ભરત:—

અંક પહેલો

સુભટપતિ   મન્ત્રીશ્વરજી !

किरातहूणान् यवनान्
गन्धान् फक्कान् खशान् शकान्
अब्रह्मण्यान् नृपांश्चाहन्
म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान्
આર્યાવર્તમાં દિગ્વિજયપતાકા ફરકાવવામાં
ત્રણ દેશ વર્ણવ્યા છે હજી
સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્વાર
આયુષ્ય મનકેરાય તે પહેલાં
ભવિષ્યવાણી ફળની નિરખું છું એ
કે પુણ્યાયુષી ભરતદેવને રાજશિરે,
ચક્રવર્તીનો કીર્તિમુગટ વિરાજશે.

અમાત્ય   જયસિદ્ધ જ છે સદા
સુભટપતિ જયધ્વજનાં ધનુષ્યબાણ
ભરતદેવ કોઇના અરિ નથી.
અબ્રહ્મણ્યના જ અરિ છે.
દિગ્વિજયને કાજ અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
આજે પૃથ્વીતલમાં પરવરશે
આજે એવું છે મુહૂર્ત,
આર્યત્વના દિગ્વિજયના મંડાણનું.

સુભટપતિ·   આર્યત્વને સંસ્થાપવા ને સંરક્ષવા
મહારથીઓનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર
સજ્જ જ છે સદા ત્રિકાલમાં યે.

અમાત્યઃ   જૂવો આવે એ અશ્વમેધનો અશ્વરાજ
જાણે પુરુનગરીનું યનગનતું સિંહાસન

શુભ્રટપતિઃ સૂર્યદેવના સમ્મુખા શો છે તેજસ્વી !

અમાત્યઃ ને સૂર્યકિરણની તેજમંજરી શો
પરવરશે પૃથ્વી ભરમાંઃ
પુરુવંશની કુલકીર્તિ સમોવડો.

(અશ્વમેધના રાજછત્રે અલંકૃત રાજઅશ્વને દોરતા, ઋત્વિજો તથા સુભટવૃન્દથી વીંટળાયેલા, ભરતદેવ, ટોપ કવચ ને ધનુષ્યબાણે વિભૂષિત, પધારે છે. આગળ પ્રતિહારિણી યવની ચાલે છે, પાછળ રાજઅશ્વનું ગીત ગાતી ગાતી ચારણિયાણીઓ સંચરે છે.)

ચારણિયાણીઓઃ (બે યુવતિઓ ઉપાડે છે, ને અન્ય ઝીલે છે.)
શુભના શુકને હો ! સંચરો, મહારાજ !
રણને જીતીને વ્હેલેરા વીર ! પધારજો,
મ્હારા રાજ !
જગને જયડંકે ધરણી ધ્રુજાવજો,
મ્હારા રાજ !

ઘોડો મ્હારો યશપંખાળો, ને ઉડશેઃ
ઘોડો મ્હારો જયપંખાળો, ને જીતશેઃ

ગરવો રણધ્વજ એ ફરફરે, મહારાજ !
સુભટોનાં હૈયાં એવાં રણના રમણે ચ્હડયાં,
મ્હારા રાજ !

શૂરનો મહેરામણ ઉલટયો, મહારાજ !
વીરો કેરા પગના પડે છે પડછન્દવા,
મ્હારા રાજ !

શુભના શુકને હો ! સંચરો, મહારાજ !

(રાજઅશ્વને આર્યધ્વજની સમીપમાં સ્થાપે છે. શંખ ભેરી પણવનાં વધામણાં વાગે છે.)

જયધ્વજ: પુણ્યશ્લોક પિતામહ પુરુદેવના મહાઅશ્વ
પૃથ્વીશના વંશનો આ રાજઅશ્વ છે:
પૃથ્વીશને ઘેર એ પૃથ્વી લાવશે.
મહારાજની શી આજ્ઞા છે !

ભરત: સુભટપતિ ! નૃપતિ કે ભૂપતિ થવા
નથી જોઇતું મ્હારે પૃથ્વીનું ચક્રવર્તીત્વ.
નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે
સાર્વભૌમત્વના મહાધર્મ વાંછું છું
રાજદંડનો ધર્મ ને શોભા
લોકપાલનમાં ને લોકભર્તૃત્વમાં છે

અમાત્ય: સાધુ વચન, મહારાજ !
યૌવનમાં વૃદ્ધવાચા ઉચ્ચારો છો,
પરમ રાજમન્ત્રો ભાખો છો.
સોમતીર્થે સંચરેલો યાત્રીસંઘ
આવ્યો છે, ને કષ્ટવાર્તા લાવ્યો છે
સૌરાષ્ટ્રના દસ્યુઓની કનેથી.

ભરત: સૌરાષ્ટ્રીઓ ! ? ભૂલ હશે:
સૌરાષ્ટ્રમાં દસ્યુઓ નથી, આર્યો જ છે:
સોમતીર્થ અનાર્યના યે આર્ય ઘડે છે.
આતિથ્યઉદાર સૌરાષ્ટ્રીઓ
કદી યે ન આચરે એવો અધર્મ.
આમન્ત્રો એ આર્ય યાત્રાળુઓને.
(આર્ય યાત્રાળુઓ સન્મુખ આવે છે.)

યાત્રીઓ: મહારાજનો જય હો !

ભરત: નિર્ભય ને પુણ્યશાળી હો, પ્રજાજનો !
કહો, શી કથા છે ?

યાત્રીઓ: સોમતીર્થે જતાં સંઘ ભૂલો પડયો,
સાગરની શીગાળી અણીઓમાં જઈ ચ્હડ્યો.
સંઘે કહ્યું, આર્ય છીએ,
સાગરસ્નાને સોમતીર્થે આવ્યા છીએ,
દિશાઓના જેતા, પૃથ્વીપરાક્રમી
ભરતદેવના પ્રજાજન છીએ.
ન સાંભળ્યું, સંઘને લૂંટ્યો,
ને આર્યદેવને તિરસ્કાર્યો.
યાત્રાળુથી આંખે ઉંચી ન થાય,
નહીં તો ઓળખાવત એમને પણ
કે અમે યે આર્યકુલનાં કિરણ છીએ.

ભરત: (અમાત્ય ભણી કમલપુર શો કંઠ નમાવીને)
મન્ત્રીશ્વર ! ન હોય સૌરાષ્ટ્રીઓ એ
આનર્તના એ તો અનાર્યો.
આનર્તમાં જવાનું તો ભાખ્યું છે
ધર્મશાસ્ત્રમાં યે પ્રાયશ્ચિત્ત.
(યાત્રીઓ ભણી નિહાળીને)
એ ભૂશીરે મહાતીર્થ થશે,
ને દસ્યુઓને સ્થાને બ્રાહ્મણો ઉભરાશે ત્હાં.
ધીર ગમ્ભીર ને દક્ષ
સહુ આર્યપુત્ર છો, અધીરા મા થાવ !
સાગરમંડલાવૃત સારી યે ધરિત્રી
ધર્મક્ષેત્ર સમી પુણ્યવન્તી બનશે.

સુભટપતિ: મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

ભરત: યુધ્ધે મ્હડતી મહાસેનાને
ફરી એક વેળા સભળાવો
પુરુવંશના સંગ્રામનિયમનો
રણસંગ્રામ પણ પ્રજાજીવન છે,
પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાઓની
પુણ્યપાપની સામુદ્રધુનીઓ છે

સુભટપતિ સાંભળજો, મહાસેનાનીઓ !
પૌરવકુલના મુખ્ય સંગ્રામમન્ત્રો
ગદા ચક્ર શરચાપની સહારખેલના યે
શાસ્ત્રભાખ્યો પ્રજાયજ્ઞ છે, ને
શાસ્ત્રાજ્ઞાઓ પાળવાની છે તેમાં ય તે

એક: રણખેલના આર્યોને કાજે ધર્મયુદ્ધ જ હોય.

બે: પીઠનો ઘા કદીયે ન થાય.

ત્રણ: એકની સ્હામે એકથી જ લ્હડાય.

ચાર: શરણાગતને ન હણાય.

પાંચ નિઃશસ્ત્રની સ્હામે શસ્ત્રધારીના શસ્ત્રો
હાથની આંગળીથી યે અનુપદવી હોય

ભરત ને એક મ્હારો સંયમાદેશ છે,
પાળો છો તેમ જ પાળતા રહેજો
મૂલકમૂલકમાં વિચરો ત્ય્હાં ત્ય્હાં
રાજલક્ષ્મીને અડયે હાથ દાઝશે,
પ્રજાલક્ષ્મીને અડયે હાથ કાપીશ.

આજ નહી તો આવતી કાલે
સર્વ દેશ આર્યદેશ થશે,
સર્વ લક્ષ્મી આર્યલક્ષ્મી થશે.
પરભોમની વાડીઓ વેડવી,
આર્યોનું એ પુણ્યકર્મ નથી.
કરમાવશો એટલાં પછી કરમાશો.
જૂઓ આ આર્યધ્વજ !
એ આર્યધ્વજને આગળ ધરજો,
લઇ જાઓ છો ત્હેવો
નિષ્કલંક પાછો લાવજો.
ચન્દ્રને યે કલંક છે,
મ્હારા જયધ્વજને કલંક નથી.
આપજો, આર્યત્વ સહુને આપજો,
પૃથ્વીના પ્રાન્તેપ્રાન્તે સ્થાપજો.
ત્હમને સોંપી છે, સેનાનીઓ !
આર્યત્વના સનાતન યશની રક્ષા.
દિશદિશમાં વિચરશે આ રાજઅશ્વ.
મ્હારો નથી, પુરુવંશનો નથી,
બ્રહ્માવર્તનો યે નથી એ અશ્વ·
એ અશ્વરાજ રાજસૂય યજ્ઞનો છે.
આર્યાવર્તની એ યશોમૂર્તિ છે.
પૂજું છું તેમ પૂજજો,
ને પૂજ્ય રાખજો સદા યે.

પુરોહિતઃ યવનિ ! લાવો અશ્વપૂજાનો થાળ.
(યવની અશ્વપૂજાનો થાળ લાવે છે.)

આર્યકીર્તિની લહરો શો અશ્વરાજ
દિશદિશમાં વિસ્તરશે:
સૂર્યનાં કિરણ સમો,
અનિલની ઉર્મિઓ સમો,
જલનાં ફોરાં સમોવડો
મેઘવર્ષા નદી હોય
ત્હા આર્યત્વવર્ષા નહી હોય.
કલ્યાણકારી થાવ એની જગત્‌પાત્રા.
પુરુવંશના પુણ્યપરાક્રમો સમો
આ અશ્વરાજ ઉછળશે બધે,
પુરુવંશની પુણ્યભાવનાઓ સમો
આ રણધ્વજ લહરશે સદા.
આરોપો વિજયમાળ, રાજેન્દ્ર !
પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પધારશો

(અશ્વને ભરતદેવ તિલક કરે છે, અક્ષતે વધાવે છે, જયમાળ આરોપે છે, અભિવન્દે છે. સકલ રાજસમાજ જયવન્દના કરે છે.)

ભરત: જયધ્વજ ! પહેલાં મધ્યદેશમાં જજો;
પછી દિશાઓની ગુંફાગુફામાં સંચરજો.
અબ્રહ્મણત્વ ને અનાર્યત્વ હોય
સુભટપતિ ! ત્હાં ત્હાં જઈને જીતજો.
આ મેઘપડછન્દ મહેલમાં
ઘેરો મેઘપડછન્દો પડે છે,
એવો પાડજો આર્યત્વનો પડઘો
પૃથ્વીના રાજમહેલો ભરી ભરીને.

(મહાસૈન્યને સમ્બોધીને)

અનાર્યજુષ્ઠ અસ્વર્ગ્ય અકીર્તિકર
કાંઇ યે એવું મા કરતાઃ
પાપનો પડછાયો યે મા ઝીલતા.
જાઓ ને જીતો, મ્હારા મહાયોધ !

સુભટપતિઃ વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનની
ઘેરી ઊંડી ભૂલભૂલામણીઓ
ઓળગવાની આજ્ઞા છે ? મહારાજ !
નર્મદાને દક્ષિણ તીરે ઉતરી–

ભરતઃ મન્ત્રીશ્વર ! સુભટપતિ ! શૂરવીરો !
સાંભળો પુરુવારસનું આ રાજવ્રત,
ભરતરાજનો છે આ પ્રથમ અશ્વમેધ.
માલિનીતીરે પિતામહ કણ્વદેવના તપોવનમાં
રાજમાતા શકુન્તલાની ચરણવન્દના કરી
પછી ભરતરાજ ન્હકશે
મહાયુદ્ધની પૂર્ણાહૂતિએ.
ત્ય્હાં તપોવનમાં તપસ્વીઓને
પૂછીશ આર્યજનનો એ મહાપ્રશ્ન.
મ્હારે તો સીમાઓ નિ:સીમ કરવી છે,
મ્હારે તો મહીપાળ બિરદને બહલાવી
મહાવિસ્તારી મહીતલને પાળવું છે,
વૃદ્ધનાં અનુભવ ને ડહાપણ,
યૌવનનાં સાહસ ને ઉત્સાહ:
એ અશ્વચતુષ્ટયને રાજરથે

ભરતને તો ઘૂમવાનું છે
આ **जगत्यां जगत्**માં.
રાજપિતાના અમાત્યવર છો,
પિતાસ્થાને પૂજ્ય છો, મન્ત્રીશ્વર!
મ્હારાં જતન કીધાં છે
એમ મહારાજ્યને જાળવજો
એટલું કહેવું યે અપમાનવા જેવું છે.
જયશ્રી હિમાદ્રિના તટપ્રદેશમાં—

પુરોહિતઃ **जयतु वसुधामप्रतिरथ:**

અમાત્યઃ મહારાજ! પૌરજનોને પ્રીછજો,
બ્રહ્માવર્તને વિસારશો મા.

ભરતઃ સુભટપતિ! આર્યસેનાને મોખરે
સ્થાપજો સદા ઋત્વિજરાજોને.
ભરતરાજનો નહીં,
પણ મંડાયો છે આ તો આજે
આર્યત્વના દિગ્વિજયનો મહોત્સવ.
જયધ્વજ! આ સર્વજેતા પુરુધ્વજ
સોંપું છું એથી અધિકો પાછો સોંપજો.
સિધાવો, પૃથ્વી જીતી પધારજો.

(સુભટપતિને રણધ્વજ સોંપે છે. મોખરે ઉદ્ગાતા ઋત્વિજરાજો, પછી પુરુધ્વજધારી સુભટપતિ, ને પાછળ મહારથીઓથી ઘેરાયેલો થનગનતો અશ્વરાજઃ એમ આર્યસેના દિગ્વિજય કાજે સંચરે છે. અનેક મહારથીઓએ **शङ्खान् दध्मौ पृथक् पृथक्**. તેમનો તુમુલ ધ્વનિ આભને વિદારતો આકાશની યે પેલી પાર વિચરે છે)

ચવની: સન્ધ્યા કાજે દેવગૃહનો માર્ગ
તો, મહારાજ ! આ છે.

ભરત: મન્ત્રગૃહે, મન્ત્રીશ્વર !
પધારશોને બે ઘડીયેક પછી ?

અમાત્ય: આવું છું, મહારાજ ! છાયા પેઠે.

ભરત: નહીં–નહીં, મન્ત્રીશ્વર !
સુહૃદ ને સન્મિત્ર સમા,
દીર્ઘદ્રષ્ટા ને હિતૈષી સમા પધારજો.
મન્ત્રીશ્વર તો, આર્યપિશુન !
મહારાજ્યનું બીજું મસ્તક છે.
(ભરતદેવ જાય છે.)

અમાત્ય: (પુરોહિતને)
દુષ્યન્ત મહારાજ મહાનુભાવ હતા,
પણ ભરતદેવ તો ભરતદેવ છે:
પૃથ્વી ને નૃલોકના ભર્તા—

પુરોહિત: કાં વિસ્મરો છો ? મન્ત્રીશ્વર !
भरत इति लोकस्य भरणात्.

(આઘેથી ગાજતો આર્યસેનાનો શંખનાદ એ મહાવચનને વધાવી લે છે.)

પ્રવેશ બીજો

ગન્ધવનીના સરિતકુંડ

(ગન્ધવનીના વિશાલ સરિતકુંડને કપક કે વૃક્ષમાલા ઝૂકી રહી છે, ને એ વૃક્ષમાલાની અટારીઓમા થઇ આધેથી ક્યહાંક ક્યહાંક મહાકાલેશ્વરનું મન્દિર ડોકિયાં કરે છે. જલમા એક પાસ કમલવેલો પથરાયેલી છે, વચ્ચે વચ્ચે જલમાર્ગ છે, ને કમલો ઉપર ભમરા ગુંજારવ કરે છે. મન્ધ્યાની સન્ધિકા ખીલી રહી છે, ત્હાં માથે પલ્લવમાલાઓ ધારેલી, પુષ્પોનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત, બાણચાપથી મજ્જ અવન્તીનાથની રાજકુમારિકા વસુન્ધરા ને સહિયરો આગળ પાછળ દોડતાં આવે છે.)

. **ચન્દ્રિકા:** (મોખરે દોડતી વસુન્ધરાને હસતાં હસતાં,) રાજકુમારિકાઓ આમ દોડતી હશે ?

માલતી: વાટ જોઇ ઉભા નથી કોઇ
કે દોડયે વ્હેલા દર્શન દેશે.
પ્રારબ્ધ ઉઘડશે ત્હારે પામીશ.

વસુન્ધરા: હારો ત્હારે અવળાં બોલો છો
તો શરત શે કીધી હતી
દોડવાની ત્હારે ?

માલતી: એ તો સન્ધ્યાકાલ પડી ગઇ
ને લડસડતે હંસપગલે
ત્હમે તો ધરતીને માપી માપી
ચાલતાં હતાં, માટે.
મોડું તો થયું છે,
ત્હારા જીવનમાં ને અત્ય્હારે ય તે.

ચન્દ્રિકા: ને હજી જલક્રીડા તો બાકી છે.

માલતી: ને વસુન્ધરા ! આ શરચ્ચાપનો
જલમાં ભાર લાગશે તો ?

વસુન્ધરા: કાલે તો ત્હને ત્ય્હારે
ત્હારા યૌવનનો યે ભાર લાગશે.

માલતી: કાલે શા માટે ? વસુન્ધરા !
ત્હને તો આજે યે લાગે છે
ત્હારા યૌવનનો ભાર.
તે વિના લડસડતી ચાલતી હતી ?

વસુન્ધરા: ત્હમને તો એકૂકે ય ન પાલવે:
ધીરૂં યે ન પાલવે,
ઉતાવળું યે ન પાલવે:
ભારે ન પાલવે, હળવું ન પાલવે
તો પાલવશે શું ? ભાખશો ?

માલતી: કહું ? જીરવીશ કે ?

ચન્દ્રિકા: એ તો અન્તરમાં રાજી થશે
ને જીભે સ્હીકારી.
રસરમનારીઓની ટેવો હોય છે ને એવી !

માલતી: એણે તો સાંભળ્યો છે
યૌવનનો ટહુકાર,
તે દોડતી આવીને અહીં ઉભી:

વસુન્ધરા: અને ત્હમારા યૌવનના તો
સઘળા ઢોંગ હશે ત્ય્હારે ?
કે ત્હમને યૌવન બોલાવતાં જ નથી ?

સખીઓ સાંભળો ને સ્હમજો, સહિયર !
આવ્યાં હવે રસનાં સોણલાં ત્હમને.

યૌવન બોલાવે આ વાર:
સુણજો ઉરના એ ટહુકાર:
સખિ ! સૌભાગ્ય તણા સત્કાર:
યૌવન બોલાવે આ વાર.

પવન તણી લહરી-લહરીમાં ઉઠતા એ ઉચ્ચાર:
દિશદિશ કંઈ કંઇ કહેણ કહાવે;
અણબોલ્યા આમન્ત્રણ આવે;

રસની ઝાંઝરીના ઝણકાર'
ભણે જો ! ભવના જયજયકાર:
યૌવન બોલાવે આ વાર.

વસુન્ધરા: સહુને ય બોલાવે છે
તે મ્હને યે આમન્ત્રે છે.
ત્હમને નહીં આવ્યાં હોય
યૌવનનાં એ આમન્ત્રણ ?
(મ્હોં મચકોડી જલમાં પ્રવેશે છે.)

માલતી: આ તો મ્હાત કરે છે, બા!
ડગલે ને પગલે.—
એ-એ! બાણુચાપ બીજારો,
એ બાણુચાપથી તો, વસુન્ધરા!
સાર્વભૌમને હરાવવા છે ને?

વસુન્ધરા હા સ્તો વળી, લે
ચક્રવર્તી યે માણસ છે ને?

માલતી: પૌરવનગરીનાં દળ ચ્હડયાં છે:
અવન્તીને, અવન્તીનાથને,
ને અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને,
જીતવાને કાજે, વસુન્ધરા!
એટલે વ્હેલાં આવ્યાં આજે
બાણચાપ ધારી પૌરવદળને હરાવવા.

ચન્દ્રિકા. ને કોઇ આગળ દોડયાં
કે ચક્રવર્તીનાં દર્શન થય.

(વસુન્ધરા અનુત્તર સાંભળે છે, ને કમળો ઉઘાડી ઉઘાડી કેટલાક મંહીથી પૂરાયેલા ભમરાને ઉડાડી મૂકે છે.)

વસુન્ધરા (સ્વગત)
કોને નિરખવા આવું?
કીર્તિના જયધ્વજ સરિખડા
સકલ આર્યાવર્તમાં સચરતા
યશકિરીટી ભરતદેવ તો
અવન્તીના અરિ થઇ આવ્યા છે.

આશાની અમરવેલ ઉચ્છેદાઇ જશે ?
ને પ્રફુલ્લેલાં ફુલડાં ખરી પડશે ?
દિલ દોડે છે એમનાં દર્શને,
પણ વાગે છે સંસારની ઠોકરો.

માલતી: (કંઇક સાંભળી જઇને)
દિલ તો દિશાઓમાં દોડી દોડી
ક્યહારનું યે દર્શન કરે છે.
આંખોનાં પોપચાં તો જો !
પડે, ને ઉપડે, ને ફરફરે:
જાણે કમલની પાંખડીઓ ફરકી.

ચન્દ્રિકા: આંખો જૂવે છે આભમાં
એ ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં,
ને મદનબાપની પણછ ગૂંથવા
પોતે વીણે છે ભમરા.

માલતી: અલી વસુન્ધરે ! ચક્રવર્તીને યે
બધાં બાણ વાગતાં હશે કે ?

(અનુત્તર વસુન્ધરા કમલ ખોલી ખોલી મંહીથી ભમરા જ ઉડાડે છે.)

ચન્દ્રિકા: કવચધારીને તો ન વાગે:
મુગટધારી તો ગુણ ગંભીર હોય ને !
આપણા શા આળપંપાળી
કે ઓછા જ તોફાની હોય છે એ ?

(વસુન્ધરા સહિયરોને પાણીની છાલકો મારે છે, ને અંગુલિનિર્દેશથી શિરછાયું આભ દાખવે છે. તે ન સ્હમઝતી

કે ન નિરખતી સહિયરો મ્હામી જલછાલકો ઉછાળે છે. ઉજ્જયિની ફરતું આકાશમાં એક વિમાન ઉડતું હતું તે ગન્ધવતીને સેથે ઘડી થંભ્યું હતું. ને વિમાન પછી ઉત્તર ભણી ઉડી ગયું. એ અદૃશ્ય થયે)

વસુન્ધરા કાંઇક લાજો હવે જરા.
જલમાંના પડછાયા યે નહીં જૂવો !
આંખો મીંચીને સચરશો સંસારમાં ?
ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં ન્હોતી જોતી,
ચક્રવર્તીનાં વિમાન નિરખતી હતી.
ત્હમારા બોલ એ ઝીલતા હતા,
ત્હમારી જલક્રીડા એ નિહાળતા હતા.

માલતીઃ અમારી કે ત્હારી જલક્રીડા ? વસુન્ધરા !

(આછી લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી, ઉગતું-આછેરૂં સ્મિત વદને પાથરતી વસુન્ધરા ઉંચે કંઠે જલપગથાર ઉપરનું અન્તરિક્ષ નિહાળી રહે છે.)

ચન્દ્રિકાઃ પૂછું ત્હારે ? સાચ્ચું બોલીશ ?

વસુન્ધરાઃ રસની રમતોમાં સાચ્ચું
ત્હમે બોલો છો એટલું બોલીશ.

ચન્દ્રિકાઃ તો ભરતદેવને કેમ વાંચ્છે છે તું ?

વસુન્ધરાઃ આંખો ઉઘડે તેટલી ઉઘાડો,
ભરતદેવનાં રૂપ જૂવો, ગુણ જૂવો,
પછી ઉત્તર ન મળે તો મ્હને પૂછજો.

માલતી: જુઠ્ઠી, નરાતાર જુઠ્ઠી.
રૂપાળા ને ગુણાળા
ક્ય્હાં ઓછા છે અવનીપડમાં ?

ચન્દ્રિકા: વસુન્ધરા ! સાચ્ચું નહી જ કહે ને ? બા

વસુન્ધરા દિશદિશમા કાન માડો,
દિશદિશમાથી ભરતદેવનાં કીર્તિગીત
લઇ લઇ અનિલરાજ આવે છે.
સુણ્યાં છે એ યશોગાન
એ જગત્યશસ્વીનાં ?

માલતી: જુઠ્ઠી સહિયર જૂઠ્ઠાં શાં ભાખે ?
જગત્કીર્તિતે ક્ય્હાં કોક જ છે ?

ચન્દ્રિકા: ત્હારે સાચ્ચું કહેવું નથી,
અમારે સાચ્ચુ સાંભળવું સરજ્યુ નથી.

વસુન્ધરા. સાચ્ચે સાચ્ચું કહું ? માનશો ?
ઘણી વેળા જગત્
સાચ્ચાંને જ નથી માનતું.
ભરતદેવ છે પ્રેમદેવના કુમાર
દુષ્યન્ત મહારાજ ને દેવી શકુન્તલાના
એમનો દેહ છે પ્રેમનો સરજેલો.
એમની આંખોમાં પ્રેમ થનગને છે,
એમને વદનચન્દ્રે પ્રેમ હાસે છે,
એમના અંગોઅંગને હિન્ડોલે
પ્રેમ હીંચકા ખાય છે.
પુરુષ માત્ર પૃથ્વીના ઘડયા છે,
ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડયા છે.

નથી શો અનુપમ ને અદ્વિતીય ?
જગતભરમા એક જ ને અનોખા ?
પ્રેમદેવના કુમાર ભરતદેવ તો
સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિ છે પૃથ્વી ઉપર

ચન્દ્રિકા — હવે તો વધી બાઇ ! તુ,
પ્રેમદેવના કુમારને તું વરીશ

માલતી — ત્હારા તો સ્વપ્ના યે સાચા પડે
ભરતદેવ બ્રહ્માવર્તથી પધારે
ત્હારે દર્શને

વસુન્ધરા — સૌના યે સ્વપ્ના સાચા પડજો
સાભળ એ સ્વપ્નાઓનુ ગીત.

સહિયર ! ઝીલજો રે સલૂણા જીવનવનના સ્વપ્ના

પૃથ્વીના છેડાઓ જયહીં વિરમતા,
આભના પડદાઓ જયહીં લટકતા,
અદપડિયાળી આખડી શા ઉઘડતા
જીવન કેરા સ્વપ્ન ત્યહીં ઝબકતા
જલ મહીંની છાયડી શા છળી જતા,
દેખાઇ-દેખાઇને ઉડી જતા

ઝબકતી વીજ શા રે, જગતમા ઝબકે ને ઉડી જાય
જઉં હું ઝાલવા રે, કિરણ શા ઝાલ્યા એ ન ઝલાય
કહેને શા હશે રે એ અદ્ભુત વિધિચિત્રો
મુજ તપના ?

સહિયર ! ઝીલજો રે સલૂણા જીવનવનના સ્વપ્ના

(ગીત પૂરૂ થયે પરસ્પરને જલછાલકો છાટતી સહિયરો જલકેલિમા મચે છે. ગન્ધવતીના ઉપકંઠની અન્ધારી ઝાડીઓ માથી આઠેક દસ્યુઓ જલતીરે ઉતરે છે)

૧ લો દસ્યુ ચક્રવર્તીની સેના તો આગળ ગી ચાલ્યા

૨ જો દસ્યુ અવન્તીમાં, સાંભળ્યું છે, પદ્મણી છે
ગંગાદ્વારના નરમેધને લાયક.

૧ લો દસ્યુ. અઘોરનાથ ! આ પાણીમાં
કોણ પોયણા ખેલે છે !

અઘોરનાથ એ જ જોઉં છું કયારનો.

(ઉંડી આંખે ઘડીક નિહાળી રહી, ઉત્સાહમાં આવીને)
એ જ અવન્તીનાથની રાજકન્યા,
એ જ પૃથ્વી શોભાવતી પદ્મણી
આપણા નરમેધની વેદીએ
ગંગાદ્વારે વધાવવાનો એ બલિ.

૩ જો દસ્યુ શિકાર સ્હામો આવ્યો,
ને થાક ઓછો કીધો આપણો.
શો રૂપરૂપનો છે અંબાર !

૧ લો દસ્યુ કેવું જાણે સૂરજમુખી ફૂલ
આથમણું નિહાળી રહ્યું છે !

૨ જો દસ્યુ: આંગળીઓમાંથી તો જાણે
ફૂવારાની જલધારાઓ ઉડે છે !

અઘોરનાથ: એ જ અવન્તીનાથની પદ્મણી
આપણે રૂપ નથી જોઇતું,
ગંગા મૈયાને ગુણ જોઇએ છીએ.
ગંગા સાગરમાં નથી ભળતી,
અવળી વહે છે, છલકાય છે,
ગામ ફરતી જાળ માડે છે,

સંઘના બાલકોને-માધવને લઈ જાય છે.
મા નરમેધ માગે છે.
ગંગાદ્વારે નરમેધ યજ્ઞમાં તો
સર્વગુણઘડી પદ્મણી જ જોઇએ

(ચાર દસ્યુઓ પાણીમાં પ્રવેશે છે, ચાર કાંઠે રહે છે અઘોરનાથ આરકૂટો ઉતરે છે.)

વસુન્ધરા: કરડયો હો, કરડયો, માલતી !
છૂરો કર્યો હો યે કરડયો.

માલતી લે, લેતી જાને હવે,
છોડવજો કાળા ભમરાઓને.

ચન્દ્રિકા: અવગુણિયા તો એવા હોય
છોડવનારને જ કરડે.

વસુન્ધરા. કરડે-કરડે હો યે
છોડવવા તો જોઇએ જ ને!

માલતી· પણ આ જલસંચાર શેનો ?

(સહુ કાન માંડે છે, પાછળ જૂવે છે ને દસ્યુઓને નિજ બણી આવતા નિહાળે છે.)

માલતી: પૈરવ યોધ હરણ કરવા આવે છે ?

વસુન્ધરા: હો તે હો દુશ્મનના દેદાર છે·
સાવધાન ! ચાપ પર બાણ માંડો.

(સહિયરો સાવધાન થઇ ધનુષ્યબાણ સજે છે. બે એક સહિયરો ઉજ્જયિની ભણી ખબર પહોંચાડવા દોડી જાય છે)

ચન્દ્રિકા: કોણ છે એ ? દસ્યુઓ ?

મહાકાળેશ્વરજીની છાયામા યે
ક્રીડતી કુમારિકાઓને પજવશો ?

અઘોરનાથ અમે છીએ ગગાદ્વારના દસ્યુઓ
આ તો ન્હેળિયુ છે,
મહી પૂરતા પાણી યે નથી
ગગાદ્વારના મહાજલપગથારમા
જલક્રીડા ત્હમને કરાવીશુ

માલતી લે, તુ તો લેતો જા

(માલતી બાણ મારે છે અઘોરનાથ એ આવતા બાણને હાથથી ઝાલી લે છે)

અઘોરનાથ એ તો આગાનુ પાદડુ અમારે
(જલમા આગળ આવે છે)
એવી ફૂલધારાઓ મા વરસાવશો,
દસ્યુઓને નહી વાગે એ

વસુન્ધરા લે ત્હારે મહાકાળેશ્વરનુ મર્છાસ્ત્ર

(અઘોરનાથ મૂર્છા ખાઇ પાણીમા પડે છે, ને બે દસ્યુઓ કરડાળીઓમા જલનીતરતા અઘોરને ઉપાડી ભાગી જાય છે માલતીને એક દસ્યુએ તેડી લીધી હોય છે, સહુને ન્હાસતા (હાળી માલતીને જલમા પડતી મૂકી તે ન્હાસી જાય છે એક દસ્યુ કમળ વેલોમા ઘૂચવાઇ જલમા પડે છે, ને બીજો કાંઠે ચ્હડતા ઠોકરાઇ જલતીરે પડે છે અન્ધકારમૂર્તિઓ સમોવડા દસ્યુઓ અન્ધકારમા અદૃશ્ય થાય છે, વિજેતા કુમારિકાઓ હર્ષભેર ધનુષ્યટકાર કરે છે)

પ્રવેશ ત્રીજો:

યુદ્ધસભા ને વ્યૂહમન્ત્રણા

(દિવસની સંગ્રામખેલનાથી પરવારેલા આર્ય યોધરા જોની યુદ્ધસભા સુભટપતિને શિબિરે વ્યૂહમન્ત્રણાને કાજે રાત્રીએ મળી છે. ધનુષ્યાસને સુભટપતિ વિરાજેલ છે અને જટામાં ફરતું ચક્ર ધારેલ છે. એક બાજુ ગદાઓનો ઢગ અને બીજી બાજુ શરભાથાંઓનો ગંજ ખડકેલાં છે. શિબિરને ફરતાં ધનુષ્યનાં તોરણ છે.

(રાત્રીનો શયનડંકો વાગે છે)

ઋત્વિજરાજ. સેનાનીઓનો શયનડંકો વાગે
ત્હારે સુભટપતિના જાગરણ મંડાય,

या निशा सर्व भूतानां
तस्यां जागर्ति संयमी

સુભટપતિ યોગીરાજ ને સેનાધીશ
એટલા સમાનધર્મી.
(યુધ્ધસભાને)
યોધરાજો ! મહાકાળેશ્વરને આરે હવેથી
સૈન્યઅશ્વો પાણી પીવા ન જાય
પનિહારીઓનો એ પાણીઘાટ છે.

યોધરાજ સાધુ વચન સુભટપતિ !
ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓ
પુરના રમ્મીંચન ત્ય્હાં સંગ્રહે છે

મહારથી અવન્તીનાથે અશ્વરાજને બાંધ્યો
ત્ય્હારથી અહીં મોરચા માંડયા
એ ઠીક નથી કીધું આપણે

સુભટપતિ ત્ય્હારે ?

મહારથી આપણે શિપ્રાનાં પાણી પીએ,
ને અવન્તીસેના સજ્જ થાય:
વેળાનો એ સદુપયોગ નથી વારનો

વજ્રધન્વા પ્રસંગના પાસા પડવા જ જોઇએ

સુભટપતિ· અમજ્જ શત્રુને નિહારવા,
આર્યોનિ એ ઘટે ?
અવન્તીનાથે શકટવ્યૂહ આદર્યો છે.

મહારથી. સ્હામે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ માંડી
ચન્દ્રશૃંગો વચ્ચે શકટને ઘેરવું કાલે

ઋત્વિજરાજ· પૌરવપુરનો નિત્યદૂત કહે છે કે
પૌરવદેવ હિમાદ્રિમાળામાં પધાર્યા છે

સુભટપતિ· ત્ય્હારે તો ધાર્યાથી વ્હેલા
પધારશે અહીં પૃથ્વીપાલ.

વજ્રધન્વા પૌરવપતિના પધારતા પહેલાં
અવન્તીનાં દુર્ગ પડવા જોઇએ

ઋત્વિજરાજ: અવન્તીનાથ આજાનબાહુ વિરચીદેવે
ઘાસનો પૂળો નથી કંઇ,
પૌરવકેસરી સ્હામે રૂપશાર્દૂલ છે.

સુભટપતિ: આવતાં બાણુ ઝીલે ને ચીરે,
શૂરવીરોને એવાથી યુદ્ધ શોભે

(એક ધનુર્ધર પ્રવેશીને)

ધનુર્ધર: મહારાજ ! સિન્ધુ દેશથી દૂત આવ્યો છે,
ક્ષેમસન્દેશ લાવ્યો છે.

સુભટપતિ: આર્યકુલનું સદા ક્ષેમ જ છે.
પાઠવો અંહી યોદ્ધસભામાં.

(ધનુર્ધર જાય છે. પળેક પછી સંકેલેલી ધજાવાળો સિન્ધુ દેશનો દૂત પ્રવેશે છે.)

દૂત: યોધરાજોનો જય હો !

સુભટપતિ: યોધરાજ ! સુરાષ્ટ્ર શું કરે છે ?
સિન્ધુ દેશની કથા પછી કહો.

દૂત: સોમનાથના યાત્રીસંઘને શાન્તિ છે,
સુરાષ્ટ્ર સંમત છે પૌરવનાથની તીર્થરક્ષાને.

મહારથી: સુરાષ્ટ્ર તીર્થરક્ષાથી અળગું નથી.
ઓષધીઓનો નાથ લોકપાલ સોમદેવ
સાગરતીરે ત્હાં વિરાજે છે.

વજ્રધન્વા: સોમતીર્થને સાગરની પાળ બાંધી છે;
પૃથ્વી ત્હાં પાણીમાં સમાય છે.

સુભટપતિ: ભરતદેવનો પ્રથમ અશ્વમેધ યજ્ઞ
એટલે આર્યો કાજે આર્યાવર્તમની તીર્થરક્ષા.
ધર્મરાજવીને ધર્મપાલના શિવાય

અન્ય ઉદ્દેશ નથી અશ્વરત્નનો.

દૂતઃ સિન્ધુનદના મહાજલની પેઠે
સિન્ધુ દેશ હજી ઉછળે છે,
ભરતી ઉભરાય છે

ઋત્વિજરાજ જટાધારી જોગેશ્વર
ત્હારે તો સૈન્યનાયક છે ને?
કાર્તિક સ્વામીની વ્યૂહરચનાઓના પક્ષપાતી?

દૂતઃ હા. જોગેશ્વરની શૃંગાળી જટાથી
સિન્ધુલોકને ભયકમ્પ છૂટે છે.
સેનાનીઓને માથે યે
જટાશૃંગ માંડયા છે જોગેશ્વરે.

સુભટપતિ જોગેશ્વર જીતશે સિન્ધુના જલને.

ઋત્વિજરાજ ગાન્ધાર જીત્યો, સપ્તસિન્ધુ જીત્યો,
અમરનાથની યાત્રા કીધી,
હરદ્વારના હિમાલયદ્વાર ખોલ્યાઃ
ગંગોત્રી-જન્મોત્રી નિર્ભય કીધાઃ
સુરાષ્ટ્રનાં સોમતીર્થની શાન્તિક્રિયા છે·
બ્રહ્મપુત્રાના જલકોટના કાંગરા જીત્યા.
દક્ષિણે વિન્ધ્યાટવિના મહાવન ભેદી
રેવાના રમણીય જલપ્રવાહમાં
મહારથીઓના રથના અશ્વરાજને
પાણી પીશે, ને થાક ઉતારશે.
કાળિયાર વિચરે છે તે

સકલ આર્યદેશના આર્યનૃપાલ
યશસ્વામી ભરતદેવ થયાઃ
શિવાય સિન્ધુદેશ ને અવન્તીદેશ
સામગાતા ! ગાશો
ભરતકુલનું એ મહાગાન !

સામગાનાઃ ગાલિનીતીરથી ઋષિબાલકો આવ્યા છે,
ને ભરતકુલનું મહાગાન લાવ્યા છે.
ગોધરાજેની આજ્ઞા હોય તો ગાય.

ગુભરૂપતિઃ આર્યાવર્તની મહાકથાના યશોગાનથી
અધિક પ્રિય તો શું હોય આર્યસેનાનીઓને ?

સામગાતા ને ચાર ઋષિબાલકોઃ
કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
ધન્ય જેહ ભણશે તુજ કીર્તિકથા, ભરતભૂમિ !
અવતારો કેરી પરમ જનની, અહો ભરતભૂમિ !
કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
પ્રાચીનો મહીં તું પ્રાચીન,
નવીનો મહીં તું નવીન;
યુગયુગથી સદાની યે સજીવન, હો ભરતભૂમિ !

ગાઓ–ગાઓ ગુણપૂજક ગરવાં નરનાર હો !
ગાઓ એહ અમ્મરતુ અમર યશોગાન હો !
બ્રહ્મચારી ! સંન્યાસી ! ગૃહસ્થી ! વાનપ્રસ્થી !
ફરી વળી એક વેળ એહ યશોગાન હો !
વિશ્વ નિરખે, મહાકાલ હારે, અમરસંઘ કુતૂહલ કરે.
સાગર ! સનાતન શબ્દે,
માનવકુલ ! મન્ત્રોચ્ચારે,

ગિરિગહ્વર ! ઘોર ધ્વનિથી ગાઓ,
ગાઓ એ અનરતનું ધ્રુવતાન કીર્તિગાન રે !
ઋષિપુત્રો ! ક્ષત્રિયકુલ ! વૈશ્યવરાજ ! શૂદ્રદેવો !
ગાઓ એ મહાકથા રે

(અવન્તીનાથનો એક દૂત પ્રવેશીને)

દૂત — વીરભૂષણ સુભટનાથ !
આ સારંગધનુષ્યને ભેટે છે
અવન્તીનાથનો રાજઉત્તર

મજ્જધન્વા — (ઉત્તરપત્રિકા છોડતા છોડતા)
શુભના શુકન છે એ,
સારંગખૂંદી પૃથ્વી પૌરવોને મળશે

(ઉત્તર વાંચે છે.)

' અવન્તીનાથના બાણના શપથ
અવન્તીના બાણચાપ
તીણાં ને તીખા છે,
ચક્રધરોના મહાચક્ર ફરતી
વીજળી ઉડે છે, અડતા દઝાડશે
સહાર થભાવવા દ્વન્દ્વયુદ્ધ સ્વીકારશું.
ગંગાદ્વારના અન્ધારમુખા દસ્યુઓ પાછળ
અવન્તીકુમાર ચ્હડ્યા છે.
પાછા વળ્યે મુહૂર્ત માગજો '

યોદ્ધરાજ — તીખા બાણચાપ તો ભાળ્યા
એ સન્ધ્યાએ, યાદ છે ને ?
અશ્વ નચાવતા અગ્રગેલા અવન્તીયોધનો
ચક્ર ઉડાડી કિરીટચ્છેદ કીધો હતો તે ?

શિપ્રાને ર્‌હામે આરે
ફરીથી દીઠો હોય એ સુભટરાજને,
તો આ ધનુષ્ય ભાગી પડજો મરણમાં

દૂતઃ એક ફૂલ વસન્ત નથી,
તેમ એક યોધરાજ અવન્તી નથી.
મધ્યદેશનો તો મહિમા કેવો ?
પ્રજાદેહનું એ નાભિચક્ર છે,
રાજ્યચક્રની એ ચક્રનાભિ છે.
મહાકાલેશ્વરનું છત્ર છે
એને શિરે સદા.

વજ્રચન્દ્રાઃ દૂત ! ત્‌હારો દેહ પવિત્ર મનાય,
નહીં તો પ્રકાશત પૌરવપુત્રો.
પ્રજાદેહનું હૈયું તો છે પૌરવપુર.

સુભટપતિઃ અવન્તીના યોધરાજોને અનાદરશો મા.
દૂત ! અવન્તીકુમારીના દસ્યુજયને માટે
અવન્તીનાથને જઇ અભિનન્દન દેજો
આર્યોની સમસ્ત યોધસભાની વતી.
કહેજો, અવન્તી અમારે યુદ્ધયોગ્ય છે.

ઋત્વિજરાજ. સેનાધીશ ! ગદાયુદ્ધ માગો તો !

મહારથી. આયુધખેલનો અખાડો માંડો તો !

પાર્શ્વ સુભટોઃ સંગ્રામખેલનો અખાડો માંડો,
યોધરંગની લીલા આદરો.

સુભટપતિઃ દૂતદેવ ! અવન્તીનાથને કહેજો
આવતી પૂર્ણિમાની ર્‌હાંઝે

મહાવિશાલ હિમવર્ણા તાડવનમાં
યોધરમણાનો અખાડો મંડાશે:
અવન્તીના સુભટરાજોને
આમન્ત્રણ છે આર્ય યોધરાજોનું.

દૂત આપો તે યુદ્ધનું આમન્ત્રણ
સ્વીકારવા મ્હને રાજઆજ્ઞા છે
અવન્તીના યોધરાજ પધારશે,
જંગ માંડશે, ને જીતશે.

(અવન્તીનાથનો દૂત જાય છે.)

સુભટપતિ· શો હતો એનો યે મધ્યાહ્ન!
એના આગલ્યા યુગમાં
યુગેનો એ સૂર્ય હતો.

મહારથી· (ઉઠતાં ઉઠતાં)
ત્હારે હાલે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ!

(યોધસભા સહુ ઉઠે છે.)

વજ્રધન્વા: શિપ્રાનો જલપ્રવાહ રોકાશે તો?

પ્રવેશ ચોથો:

માલિનીતીરનું તપોવન

(સઘન વૃક્ષઘટાઓમાં થઈને માલિનીનું પુણ્યસ્રોત વહે છે. કુંજે મંહી હરણો રમતાં હોય છે. વૃક્ષડાળેથી વેલીઓ અને વલ્કલો લટકે છે. પાછળ આઘે હિમાદ્રિમાલાનાં આછાં શિખરો મેઘમાલા જેવાં ભાસે છે, ને યજ્ઞહુતાશનાં ધૂમ્રવાદળ ઉડતાં ઉંચે ચ્હડે છે ત્હેમાં ભળી જાય છે. શાન્તિ, પરમ શાન્તિ, હિમાલયની ખીણો માંહેની શાન્તિ, એ આશ્રમમનોહરતામાં પથરાયેલી છે.

ત્ય્હાં એકવેણીબદ્ધ વલ્કલધારિણી શાન્તિની મૂર્તિ સમી તપસ્વિની શકુન્તલા કુંજઘટાઓમાંથી પધારે છે.)

શકુન્તલા: એક આશાપાશે બાંધી જીવું છું,
મ્હારા ભરતનો યુવરાજ જોઉં.
ને એક આ તપોવન સ્મરણો સ્મરાવે છે,
ઘડીએ ને પલકે, પગલે ને ડગલે,
એ સ્મરણોમાં જીવું છું.
અરેરે ! લાંબા આયુષ્ય
એટલે શું સ્નેહસતાં જીવન !
शतं जीव शरदो वर्धमान

અ ૧, પ્ર ૮, પા. ૪૦

એ આશીર્વાદમન્ત્રનો અર્થ શો ત્હારે ?

(કંઇ લાગી પળેક હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. ઉત્કંઠ થઇ)

સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ યે ઉડી ગઇ
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
સંસારવનમાં નચી–નચાવી,
કલાઓ કરી, આથમ્યો.
જીવનનાં વિધવિધરંગી પુષ્પો
ખીલ્યાં, કરમાયાં, ને ખરી પડયાં.
આ સુકાયેલી વનજ્યોત્સ્ના સમી
હું યે ઝોલાં ખાઉં છું
અદષ્ટની અનિલલહરીઓમાં.

(વળી વિચારીને મન વાળે છે.)

તપોવનમાં જીવન આદર્યું
તે તપોવનમાં જ પૂરૂં કરવા.
આત્મન્! ત્હારે તો સદા યે
તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમાં
તપોવનમાં ઉછરેલાંને બીજું શું હોય ?

(આસપાસ નિહાળીને)

મ્હારા પ્રેમની આ પુણ્યભૂમિ.
આંબાની આ રસઘટા નીચે,
વનજ્યોત્સ્નાને આ માંડવડે,
પ્રિયતમનાં પ્રથમ દર્શન કીધાં હતાં.

પૃથ્વી પુષ્પપાથરી હતી,
પૌરવપતિને વૃક્ષો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતાં.
શો હતો ભવ્ય ને અલબેલડો
પુરકુલપ્રદીપનો ત્હારે મહાપ્રભાવ!
જાણે આભના યે થંભ.
સખીઓ અમે ફૂલછોડને જલ સીંચતી.
ઘટા પાછળથી સૌન્દર્યધન શા પધારી
આખી યે આંખડી ભરી ઉભા,
ને સલૂણી પ્રેમની પ્રતિમા
હૃદય ભરીને પાડી.

(માલિનીતીર ભણી નિહાળી નિશ્વાસ મૂકી વિચારતન્દ્રામાં ચાલવા માંડે છે.)

એ યે એક યુગ હતો
આજે ભરતને કાજે જીવું છુ.
આ તપોવન તો બીજો બ્રહ્મલોક છે.

(પગથીમા ઉપસી આવેલા વૃક્ષમૂલની પદકમલને ઠોકર વાગે છે.)

હા! આયુષ્યની પગથીમાં ચાલતાં ચાલતાં યે
ઘણી ઘણી ખાધી પ્રારબ્ધની ઠોકરો.

(આગળ ચાલતાં અમરવેલીની લટકતી સેરમાં વલ્કલ ભરાય છે, એટલે ખચકીને)

કોનાં પુણ્યદર્શનને કાજે
આજે રોકે છે? ઓ અમૃતવેલ!

અ. ૧, પ્ર. ૪, પા ૪૨

નથી પૃથ્વીના પડ ઉપર હવે
એ પ્રિયતમનું પ્રેમમુખડું.

(કમલઆરે ઉભેલો માલિનીતીરનો નેતરવેલો લતામંડપ નિહાળીને)

ધર્મારણ્યના પ્રાણીમાત્રની માતા માલિની !
ત્હારાં દર્શન તો સદા યે સતાવે છે
એ જલમાંથી કમલપત્ર લીધું હતું,
એ લતામંડપમાંથી જ પ્રીતમને
પ્રેમપત્રિકા લખી હતી ને ?

(હૃદયદેશે હાથેળી પંપાળતી પંપાળતી)

ઓ સ્મરણો ! શાન્ત થાવ,
હું ત્હમને ભૂલી નથી.
પણ ઉછળી ઉછળીને આવી,
રસભરી મેઘમાલા શાં પધારી,
અન્તર્વ્યોમ ભરી ભરીને,
શે પજવો છો મ્હને એકાકિનીને ?
મ્હારો સારસ ઉડી ગયોઃ
સંસારના સરોવરને તીર
એકલડી છે આ સારસી.
સ્મરણો ! સતાવો મા ઝાઝું.
ઉછળતા હૃદયોર્મિઓ ! શાન્ત થાવ
સ્મરણો ! મા સતાવો, હું વધાવતી
ઇન્દ્રરંગ આજે પૂર્યા, કુંકુમચન્દન આજે કર્યાં,
ફૂલફૂલે ચોક ભર્યા

જોવાં ને રોવાં, એક જોવા ને રોવાં
અલબેલડાના પ્રેમરંગે ન્હોવાં,
વિલાસરંગે રહોવાં,
ફોરી-ફોરમાંથી ભ્રમર છૂટે,
ડખે ને દાહ દે એ દિલને:
રોમ રોમ ફૂવારા ફૂટે,
ઝખે ને શાપ દે અનિલને.
સ્મરણો ! મા સતાવો, હુ બ્હાવરી.

(ઉભરો શમી ગયે સ્વસ્થ થઇને)

આ તપોવનને તીર તપ તપતી
ભરતદેવ ! ત્હારે કાજે જીવુ છું હવે હો.

(પાછળ, આઘે, માલિનીને તીર ભરતદેવ પધારે છે.)

ભરત: આ જ એ તપોવન.
આ એ પુણ્યસ્રોત માલિનીનો આરો,
આ એ સુકુમાર હરિણોનાં યૂથ,
ને આ એ ધર્મચારિણોનુ ધર્મારણ્ય

(આશ્રમ ભણી ડગલા ભરે છે સ્હવારના આહ્નિકથી પરવારેલા કણ્વ ઋષિ ઉચ્ચી ધાસસળીઓમાથી, વૃધ્ધ સિદ્ધ અમોવડા, ઓચિન્તાતા ઉઠી કુરકુલતિલક ભરતદેવને સત્કારે છે.)

કણ્વ મહારાજ દુષ્યન્ત રક્ષતા તપસ્વીઓને,
આજે પધાર્યા છો, રાજેન્દ્ર !
ધર્મારણ્યમા ધર્મધેનુઓના પરિત્રાણાર્થે.
આયુષ્યમાન હો ! જગજ્જેતા હો !
આમ એકાકી કેમ ?

ભરત આત્મવન્દન છે, પૂજ્ય વડિલ !
બાળને શરમાવો કાં ?
તપોધનોના રક્ષણ તો
તપસ્વીઓના તપ છે
ધર્મારણ્યમાં ધર્મમૂર્તિઓના દર્શને આવ્યો છું
યોધમાત્ર તપોવનની બહાર છે

શકુન્તલા (જનાન્તિકે)
સ્વસ્થ થજેના હૃદય મ્હારા
પૂછો આ શો આણ્યો મત્સર ?
ક્હાંના આવે છે એ અતિથિ ?

(આસપાસ નિહાળે છે. ત્યાં સિંહનાદ સમોવડો ઋષિશબ્દ તપોવનમાં ગાજી ઉઠે છે)

કણ્વ અહો તપોવનવાસીઓ ! રે !
તપસ્વિની શકુન્તલાને ખોળે ?
ત્હેના પુરુકુલનું સૌભાગ્ય
ને મહારાજ દુષ્યન્તના બાળાતનાર
ભરતદેવ તપોવનમાં પધાર્યા છે

(કણ્વ શબ્દોચ્ચારે તપોવન ગાજી રહે છે, અને ઘટા ઘટામાંથી તપોવનવાસીઓ માલિનીની કુંજમાં ઉભરાય છે. ઋષિશબ્દે સચેત થઈને ને આરે રક્ષકદળોમાંથી ભરતને આવતો નિહાળીને)

શકુન્તલા (સ્વગત)
મ્હારી આંખની કીકી,
મ્હારા આયુષ્યનો આધાર,

આવ્યો-આવ્યો આજે
મ્હારો આશાનો મીઠો મહેરામણ

(જડવત્ ઉભે છે. આશ્રમવાસીઓના પરિવાર સાથે કણ્વ સંગાથે ભરતદેવ માતા સમીપ પધારે છે)

ભરત માતા ! ચરણધૂનિ શીર્ષે સ્થાપુ છુ.

(તપસ્વિની શકુન્તલાને ચરણવન્દના કરે છે. માતાને હૃદયમાથી ફૂવારા ફૂટે છે, ધાવણની સેરો પ્રગટે છે, હર્ષાશ્રુ ઉભરાઇ કંઠરોધ કરે છે)

કણ્વ (ચરણોમા પડેલા ભરતદેવને દાખવીને)
શકુન્તલા ! આર્યાવર્તનુ પ્રારબ્ધ
ત્હારા પગમા પડ્યુ છે.
ઉઠાડ, ઓ ભરતકુળની માતા !
ને ત્હારા સમસ્ત તપોધનથી
પૌરવકુલપતિને આશીષ દે.

શકુન્તલા (ભરતદેવને ઉઠાડી ડાબા કરની વેલ મથે સ્થાપી અને જમણા હસ્તની પાદડીમા ભરતની ચીબુક ઝીલી, અનન્ય ભાવે મુખલક્ષ્મી અનિમિષ નિહાળી રહીને)
વત્સ ! આયુષ્યમાન્ થા,
પુણ્યમ્હોર્યો ને જયકિરીટી થા
પૃથ્વી ત્હને વરશે.

(આખમાથી હર્ષાશ્રુનુ જલસિચન કરી માથે અને હસ્ત પાખડીઓ સ્થાપી આશીર્વચન ઉચ્ચારે છે.)

કણ્વ ભરતદેવની આણ વર્તે છે ત્હાં
તપોવનમાં તો બ્રહ્મશાન્તિ જ છે.
બ્રહ્માવર્તમા નો કુશળતા છે ને ?

ભરત વડિલોની યથાવત્ કૃપાવર્ષાથી
કલ્યાણના જ પાક ઉતરે છે બ્રહ્માવર્તમા.
કશ્યપદેવના તપપ્રભાવથી
રક્ષાયેલો જ છે આ પુણ્યાશ્રમ તો

કણ્વ શો ચાલે છે પુણ્યસમારંભ હમણાં ?
નદીના વ્હેણ પેઠે પ્રવૃત્તિનું સ્રોત પણ
સૂકાવા દેવું તો ન જ ઘટે.

ભરતઃ આપનાં ભાખેલાં ભવિષ્ય
સાચ્ચા પાડવા મથુ છુ.
માંડ્યો છે મ્હારો પ્રથમ રાજ્યસૂય યજ્ઞ,
ને આવ્યો છુ વડિલોના આશીર્વાદને કાજે.
ધર્મચારિણીની ધર્મપદધૂલિથી,
તપસ્વીઓના મહાતપોજસ્થી,
ફરી વળી એક વેળા
પધારો ને પાવન કરો
પૌરવવંશની રાજનગરી

કણ્વ વડિલોનાં ઉરનાં અમૃતફોરાં વરસે છે,
પૃથ્વીના પરીઘમાં ત્હારી આણ ફરશે
પૃથ્વીમાં આર્યત્વનો પ્રસાર
આર્યનૃપાલનો એ આદ્ય ધર્મ છે.
પૌરવવંશના રાજમહાલયોમાં

સંઘી રાખવાને કાજે જ નથી
વેદચતુષ્ટયના મન્ત્રોચ્ચાર.

(એક ઋષિકુમારના કાનમાં કણ્વ ઋષિ કાંઇક કહે છે, ઋષિકુમાર આશ્રમ ભણી જાય છે.)

ભરતઃ કેટલાક પ્રદેશોમાં રાજ્યાશ્વ ફરી આવ્યો,
કેટલાકમાં ફરવા સંચર્યો છે.
સુભટપતિ જયધ્વજ સાથે છે,
ચાતુર્વેદી ઋત્વિજવરો સંગાથે છે.
'માતુશ્રીના વૃદ્ધ મન્ત્રીશ્વર આર્યપિશુન
રાજનગરીમાં રાજસિંહાસનને રક્ષે છે.
વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન વીંધવા વા નહીં ?
એ બ્રહ્મમન્ત્ર આપે ઉચ્ચારવાનો છે.

કણ્વઃ બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા આમન્ત્રી
દીર્ઘદ્રષ્ટાઓને એ બ્રહ્મપ્રશ્ન પૂછીશું.
વિકટ છે વીંધવા એ મહાવન.
બે મહાનદ ને બે ગિરિમાલાઓના
ચચ્ચાર છે ગહન અન્તરાયો
ઉત્તર ને દક્ષિણની વચ્ચે.
ને ભરતદેવ ! ત્હારો ઘોડીલો !
ચક્રવર્તીનો એ અશ્વરાજ છે,
પૃથ્વીવિજેતાનો એ રાજઅશ્વ છેઃ
પણ એથી યે અધિક છે એ.
દિશદિશમાં સંચરતું
આર્યત્વનું એ સિંહાસન છે.

પુરુવંશનો માત્ર એ દિગ્વિજય નથીઃ
આર્યકુલનો–આર્યત્વનો એ દિગ્વિજય છે.
રાજવત્સ ! દિશદિશમાં ત્હારો જય છે.

શકુન્તલા મહોજસ પુરુવંશને યે
ભરતદેવ ! ત્હેં ઉજ્જવળો કીધો.

કણ્વ ઋષિપુત્રો ! ગાઓ ભારતનુ મહાગાનઃ
ભારંડ સામના ભવ્ય ગાન સરિખડું.
ગંગાયમુનાના સંગમતીર્થ સમું
આખ સન્મુખ એ રાખીને
આયુષ્યને તીર્થમાર્ગે રાજવીઓ સંચરશે.
રાજર્ષિઓનો એ રાજમાર્ગ છે, ભરતદેવ !
આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પમરે છે એમાં,
ભૂત ને ભવિષ્યનો.

ઋષિકુમારોઃ મહાભારત ! ગાંડીવટંકારે,
સૂર્યવંશ ! નિજ રાગગૌરવે,
કપિલવસ્તુ ! સિધ્ધાર્થ તણા
ભીષણ ભવસંન્યાસે;

ભૂગોલ ભરી, ખગોલ જગાડી, સિંહનાદથી
ગાઓ એહ વિક્રમ, ઉજ્જૈનિની !
ગાઓ એહ વીરત્વ, ચિતોડ !
ગાઓ–ગાઓ એ અધૂરા
પુનરુધ્ધાર, શિવાજી !

ગાઓ ધર્મનાં ઐક્ય, નાનક !
ગાઓ એ ઉરભાવ, ચૈતન્ય !

રામરાજ્ય, ધર્મરાજ્ય;. અશોકમહાત્મ્ય,
અકબરઔદાર્ય;

ગાઓ સહુ એ ઓજસ્-વર્ચસ્,
એ પ્રતાપ, એ જાહોજલાલી:
ભૂગોળ ભરી, ખગોલ જગાડી, મેઘનાદથી
ગાઓ એ વિધાત્રીનાં વિધાન, કુરુક્ષેત્ર હો !

(ગયેલ ઋષિકુમાર દિવ્ય શસ્ત્રકવચ લઇને આવે છે.)

તમસ્ ને રજસ્ મંહીની ચિરંજીવ સાત્ત્વિકતા;
મૃત્યુની ચિતાચિતાવસી નિત્યસંજીવનતા:

ગાઓ—ગાઓ આર્યકુલનું સનાતન આર્યત્વ હો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

ઋષિકુ: ત્‍હમારૂં છે ને ત્‍હમે લ્યો.
દુષ્યન્ત મહારાજ ઈન્દ્રસહાયાર્થે મંચર્યા'તા
ત્‍હારે એ સ્વર્ગસહાયકને શિરે
અમરનાથે ધરાવી હતી મન્દારમાલા.
એ પૃથ્વીપાલ પૃથ્વીમાં ઉતર્યે
મરીચાશ્રમમાં ભગવાન મરીચદેવે,
મંહી અપરાજીત રાખડી ગૂંથીને
એ મન્દારમાલાનાં કીધાં
આ અજીત શસ્ત્રકવચ.
તપસ્વિની શકુન્તલા આ તપોવનમાં .
નિત્યશઃ પૂજે છે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં
નાથના એ આયુધઅવશેષ.

પુત્ર ને જ પિતા છેઃ
તો હવે ધરો પિતાનાં એ શસ્ત્રકવચ,
ને ધરીનીમાં સ્થાપો ધર્મ.

(કણ્વ ઋષિ અને ઋષિકુમારો ભરતદેવને દિવ્ય શસ્ત્ર-કવચ ધરાવે છે.)

શકુન્તલા. ઉતરજો ત્હારા આળપપાળ.
વત્સ ! હવે ક્યે પુણ્યમુહૂર્તે
મહેલલક્ષ્મીની શોભશે ત્હારા મંદિર ?
આર્યકુલની મહારાણીશ્રીની
પુણ્યજ્યોતથી ક્ય્હારે એ ઝળહળશે ?

ભરતઃ માતા ! મ્હારે મન છે,
દિગ્વિજય પહેલાં ન પરણુવું.
મારા પ્રેમનું સ્થાન
આજે મ્હારે આર્યકુલ એક જ છે.

કણ્વ· શકુન્તલા ! અકારણ છે આ ત્હારી ચિન્તા.
ભરતકુલની અમરવેલ
ભવિષ્યકાલના છેડા સુધી
પાંગરશે ને પ્રસરશે.
દિશાઓ યે એને ન્હાની પડશે.

શકુન્તલાઃ મ્હારા ભરત કાજે સૌન્દર્યલક્ષ્મી શોધવા
દેવાંગનાઓ પાડતીશ અવનીતલમાંઃ
પછી એ સ્વયંવર આદરશે.

ભરતઃ વડિલોની રજા છે હવે !

સમરાંગણુ વાટ જૂવે છે.
ક્યારે પાવન કરશો રાજનગરી ?

કણ્વઃ આદર છે તો આવીશું જ ને.

શકુન્તલાઃ ક્યાં આદ્યો છે
રાજસૂય યજ્ઞનો એ મહોત્સવ ?

કણ્વઃ (ભરતદેવ જવા માંડે છે એટલે)
શકુન્તલા પૌરવપુરે પધાર્યાની પૂર્વસ્મૃતિ,
એક યુગ ઉગીને ઉતર્યે,
અધિક કલ્યાણકારી મુહૂર્તે આજ,
સ્મરણકુટીરો, ભરતદેવ !
ફરીથી ખડી થાય છે.

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्ः
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम्.

આશ્રમ વાસીઓ ! આશીર્વાદ દ્યો
એ શકુન્તલાના પુત્રરત્નને.
ધર્મારણ્યનાં વન દેવી ને ઋષિકુમારો !
ભરતદેવને વિદાય દ્યો.
દેવોનાં જયદુદુંભિ વાગો દિગન્તમાં.

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः

સિધાવો, ભરતદેવ !
પૃથ્વીને પરણીને પાળજો.

(ભરતદેવ ચાલવા માંડે છે ત્ય્હાં આકાશમાં દેવે.નાં જયદુદુભિ વાગે છે, ને આભમાંથી ધનુષ્યબાણ ઉતરે છે. ઋષિકુમાર તે લઇ શકુન્તલાને આપે છે.)

શકુન્તલા: ધારણ કર આ દેવધનુષ્ય;

ને છતજે માનવ જાતિને, ભગતવત્સ !

(ભરતને દેવધનુષ્ય ધરાવે છે. ફરી એક વેળા કણ્વદેવના આશીર્વાદ પામી, માતાની ચરણવન્દના લઇ ભરત તપોવન-માંથી સિધાવે છે. ઉર્ધ્વ હસ્તે આશીર્વાદ દેતા આશ્રમવાસીઓ સ્નેહભીની આંખે પાછળ નિહાળતા તપોવનમાં ઉભા રહે છે.)

રાજર્ષિ-ભરતઃ—

અંક બીજો.

પ્રવેશ પહેલો:

ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવન

(વિન્ધ્યાટવિનાં મહારનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરની વચ્ચે અવન્તીનાથના વનમહેલ ઉપર પાછલી રાતના પડછાયા પથરાયેલા છે. સરોવરજલની ઝીણી ઝીણી લહરીઓ આની આવીને એ ચન્દ્રમહેલનાં પગથિયાં ધૂવે છે. મહેલ ફરતું સુરમણીય ઉદ્યાન છે, ને ઉદ્યાન ફરતો સરોવરપગથાર છે. સરોવરઘેરતો ગાઢ ઉપવનનો કોટ છે, ને એ ઉપવનલક્ષ્મી આગે આગે ઘેરાં ઘેરાં થતાં વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનોની વનલક્ષ્મીમાં સંગમ પામે છે. બધું શમશમાકાર ને સૂતું હોય છે.

થોડીક વારે પગલાં યે ન વાગે તેમ, પણ તરલગામિની, વસુન્ધરા કમલશણગારોથી શણગારાયેલી, ચકોરી શાં નયનો દિશદિશમાં ઉડાડતી, છાનું છાનું બધે જોતી, ને દિશદિશમાં કાંઇક શોધતી જેવી આવે છે.)

વસુન્ધરા: કોઇ જડતું નથી: સખીઓ સન્તાઇ ગઈ.
સખીઓની પેઠે પૌરવપતિ યે
સન્તાકૂકડી રમે છે.

(હૃદયદેશે ઢળેલો પાલવ ઉઘાડી અંદર હૃદયભાગે નિહાળતી નિહાળતી)

ત્હમે એ સન્તાઇ ગયા,
નાથ ! હૃદયકુંજમાં.
ઉપવનમાં કહારે જડશો હવે ?

(એક વૃક્ષરાજની પલ્લવઘટામાં લપ્પાઇ હતી ત્હાંથી ચન્દ્રિકા ઉતરે છે.)

ચન્દ્રિકાઃ નાથને શોધ છ દાવમાં,
કે સખીઓને ? વસુન્ધરા !
ઉપવનમાં શોધે છે કે હૈયામાં ?
આ ત્હારા દાવ દેવાના ઢગ કે ?

(વેલીપલ્લવને હિન્ડોલે સન્તાયેલી હતી તે માલતી બહાર આવે છે.)

માલતીઃ દાવ દેતાં મહિયરને ભૂલી
સ્વપ્નચગડોળે ચ્હડે ત્હેને તો ને
એ દાવતી શિક્ષા છે રમતમાં.

(વૃક્ષોનાં થડ પાછળથી સખીઓ ડોકિયાં કરે છે.)

વસુન્ધરાઃ આયુષ્યકમલની સોળ પાંખડીઓ શાં
આપણાં સોળસોળ વર્ષો
એળે ગયાં ત્હારે તો.
એ શિક્ષાએ તો મોંઘા પડશે
પ્રીતમના સંભારણાં ને સંમેલન.

(કંઠમાંથી કુંકુમકેસરની ઝોળીઓ લટકાવેલી વૃક્ષમાળા પાછળથી ડોકિયા કરતી સખીઓ આવી વસુન્ધરાને ઘેરી વળે છે.)

ચન્દ્રિકા એને જગાડો સ્વપ્નાંમાંથી.
આજે ગૌરીપૂજાનું જાગરણ છે ને !

માલતીઃ મારો મોગરાની કળીઓનો માર.
સખીઓને ભૂલી ઉંઘે છે,
ને સ્વપ્નાં જૂવે છે સાસરનાં

(ફૂલઝોળીઓમાથી મોગરાની કળીઓ કહાડી વસુન્ધરાને વેરી વળતે સખીઓ આસ્વરેશે કપોલપાન્તે વદનપટે વક્ષસ્થળે ને દેહમૂર્તિને એ વણખીલી કળીઓ મારે છે.)

વસુન્ધરા મા મારો, સખીજન ! મા મારો
પુષ્પધન્વાનાં એ પુષ્પબાણઃ
પ્રાણને ચારણી શો શારી
ઉરનાં અમૃતને ઢોળી નાંખશે
સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ
ભલી હો ! મારો મા મુજને
અન્તર્ઝાળ જલાવી ન શમવે
(એક સખીને સમ્બોધીને)
શાપ થશે તુજને.
(બીજી સખીને સમ્બોધીને)
ભલી ઓ ! શાપ થશે તુજને
સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણુવિ.

ચન્દ્રિકાઃ અમે પુષ્પના પરિમલે વધાવિયે ત્હને.

વસુન્ધરા નહીં સ્મના એ દીપથી જલાવો છો ત્હનેઃ

માલતીઃ ત્હારા અંગમાંથી અનંગના ફુવારા ફૂટિરે
ત્હારાં આંખ વદન હૃદયમાંથી કિરણુ ખીલિયે

વસુન્ધરા નહીં ઉરના અમીઝરણુ ધૂળમાંહિ ઢોળિરે
જાવી હો ! માગો મા મુજને
અન્તર્ઝાળ જતારી ન શમજે
(એક સખીને સમ્બોધીને)
શાપ થશે તુજને
(બીજી સખીને સમ્બોધીને)
જાવી ઓ ! શાપ થશે તુજને
સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ આનું નિ.

ચન્દ્રિકાઃ ન ઉતાર્યાં હો, વસુન્ધરા ! તેં
એ સ્વપ્નાની તન્દ્રાના ઓઢણાં.

(સખીઓ કળીઓ માથે જ ગખે છે.)

વસુન્ધરાઃ (નમી નમીને હસતી, ને હસી હસીને લજ્જા-
જલિમા મુખચન્દ્રને બચાવતી બચાવતી)

કોઈ યે જાગ્યું છે કદી
જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાંથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને ?
કહું ? દિવસ ગલીપચી કરે છે
' આ ત્હમારો મોગરાની કળીઓનો માર નો

(વનમાંથી એક હાથી સરોવરજલમાં આવે છે. પૂર્વમાં
પ્હરોડ પ્રગટવા માંડે છે.)

આજના ગૌરીઉત્સવ પછી તો—

ચન્દ્રિકા: આજનો ગૌરીઉત્સવ ઉજવ્યા પછી
દિવ્યવાસીના દિદાર કરજો,
મનના મનોરથની મૂર્તિ જોજો.

માલતી: એ જોવા, લે, પોપચું ઉઘાડું.
(આંખ ઉપર તાકીને ફગી મારે છે)

વસુન્ધરા: (આંખડલીને પંપાળતી પંપાળતી)
એ પોપચાં તો ક્યહારનાં યે ઉઘડયાં,
મ્હારાં ને ત્હમારાં ય તે.

ચન્દ્રિકા: હા, આ! ત્હારાં રસપોપચાં ઉઘડયાં:
વસન્તપંચમીની વરધી દીઠી;
સ્વયંવરનાં આમન્ત્રણની લગ્નપત્રિકા
દેશદેશના રાજમહેલોમાં સંચરી ગઇ.
પણ ખટ માસ એ શે વીતશે!

માલતી: આ અળવીતરાં રહેવા દો હવે.
રજની ઊડી ઊડી જાય છે,
અણપડછન્દ પગલે સરી સરી જાય છે:
બારે માસે આવશે પાછી
આ ઉત્સવદિનની રજની.
ને વસુન્ધરા ત્યહારે ક્યહાં યે હશે,
સંસારના આ વનમાં કે પેલા વનમાં!

(ગાવતી સખીઓને વારે છે. પાછળ સરોવરજલમાં હાથીઓનાં જૂથ નાહે છે)

વસુન્ધરા તે ત્હારે ગમ જીવનો છે ને ?

ચન્દ્રિકા: ત્હારી પાસે રાસ ઝીલાવવો છે

વસુન્ધરા: ઝીલજો ત્હાર તો બ્હેના [illegible]ના

માલતી નહીં ગાઓ ત્યાં ન ગવરાવશું
ત્હમારે મનના મનોહરનો એ રાસ

વસુન્ધરા ના ઝીલો ને સંભારજો સૌ
નિજનિજના મનના મનોહરને

(ચન્દ્રકિરણ સમી સખીઓ રામચન્દ્રમા ગોળ નાચ કે નવનવ
ભેદના નૃત્યથી વસુન્ધરા ગમ ઉપાડ કે)

મનનો હરનાર મનોહર એ
હું ક્યહાં શોધું મનનો હરનાર મનોહર એ ?
સખિ ! ઘ તુજે મનનો હરનાર મનોહર એ !

જીવનનીર મ્હારા ઘેરા નેન બ્હનાર
જનકેરે મારે ઉભો એ,
વાર ભરીને ફેંડો પડઘાયો પાડયો [illegible]
દૈયે તો હેતથી ઝીલ્યો એ
ક્યમ જાય ચડી પે ભૂલ્યો એ ?
મનથી વગી છું ન્હાળો એ
હું ક્યહાં ગોતું મનનો હરનાર મનોહર એ !
સખિ ! હું કુંજે મનનો હરનાર મનોહર એ !
મનનો હરનાર રે

(સરોવર તટમા હાથીઓ ને હાથિણીઓ સૂંઢ ભરી નીર
અન્યોન્ય ઉપર ઢોળી ઢોળી જલક્રીડા કરે છે)

સન્તદેન (જનાન્તિ)
વિન્ધ્યાટવિમા આર્ય સુભટો
હાથીઓના શિકારે નીકળ્યા છે
ચન્દ્રાનન સરોવરમા કરિપરિવાર
જલક્રીડા કરે છે નિત્યનિયમે
એ જાણી આ સરોવરે આવ્યા છે
મૃગને જેમ મૃગયારમાળ હણે
તેમ આ ગીતશબ્દે મને તો દીસે
આ વારામા ને આન્ધાગમા ગાવે કનો હુ

(આય સુભગ ચન્દ્રાનન સરોવરને તીરે ઉતરે છે । જાળ ને વારા મ્હોટા અંકુશો મહાગજો તીક્ષ્ણ વિશ । મહામુદ્ગરોથી શાસ્ત્રમગ્ન હોય છે હાથીઓ ને હાથિણીઓના જૂથ તો જલક્રીડામા મચેલા છે જલતીરથી ને જલમા ઉતરીને યોધરાજો શિકાર માંડે છે)

મહાનન્દ (એમ મહાપાશ છોડી એક હાથીની સૂંઢ વાળી)
મ્હણી થડની પેઠે
એક મહાપાશે સૂંઢને બાંધી લીધી

યોધરાજ (નાગપાશ શું મહાજાળનું અસ્ત્ર છોડીને)
મહાજાળથી એ હાથિણીના પગ બાંધ્યા
યત્નથી વૈદીયબોને જાણે
વનનારીઓએ વીંટી લીધા

સુભગપતિ મહારાજ ભરતદેવ તો ઉચ્ચર્યા કે
શિશુતમા સિંહબાળના ન ગણવા,
તારુણ્યમા મર્દમા વિરલ મેળવવું,

(સૂર્યનારાયણનાં કિરણોમાં હેમમૂર્તિઓ ઓગળી જાય તેમ સખીસંઘના ગદ દ્રવી પડે છે. સહુ ચિત્રવત્ નિઃશબ્દ રહે છે. અન્તે લજ્જાતી-શરમતીતરતી ચન્દ્રિકા આગળ આવે છે.)

ચન્દ્રિકા: क्षमा वीरस्य भूषणमः
વીરત્વભૂષણુ યશધ્વજી આપ શા
ચક્રવર્તીએ ક્ષમા તે વિસ્તારવાની
કે અમારી અડપલી સહિયરે
વીરોની મહામૃગયામાં વિઘ્ન પાડ્યાં.

ભરત: અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને કહેજો
આર્યકુલનાં પૂજ્ય ને વન્દનીય છે તે,
આર્ય યોષરાજોથી નિર્ભય રહે.
આર્યોમાં રાહુઓ છે નહીં,
અને હવે કદી યે રાહુનાં ગ્રહણુ
ચન્દ્રાનન સરોવરે આવશે યે નહીં.
(સુભટોને)
યોધરાજો ! વિન્ધ્યાટવિ વિશાલ છેઃ
ચાલો વીરભદ્રો ! બીજા મહાવનમાં
આપણી વનરમણાને કાજ.
(જતાં જતાં સ્વગત)
લ્હારે લોકવદન્તી જુઠ્ઠી નથી જરા યે.
કીર્તિકથામાં સાંભળ્યાં હતાં
ત્હેવાં જ દીઠાં સૌન્દર્ય ને વીરત્વઃ
આર્યકુલના સામ્રાજ્ઞીપદને શોભતાં.
(હ્રદયે હાથ પંપાળીને)
–પણ સાવધાન ! ભરતરાજ ! સાવધાન !

ભરત. કુમરિકાઓના રાજમહેલના ઉપવનમાં
રાત્રીભાગમાં આવનાર આપ કોણ?
અન્તકરણે મે જરી ન અવરોધ્યા!

ભરત પૌરવપુત્ર હું ભરતરાજ
અવન્તીની પટ્ટરાણીના પુણ્યદર્શને
કૃતાર્થ થયો આજે.

(નગરીઓ વધુ આશ્ચર્યચકિત થાય છે. ચન્દ્રિકા ને માલતી પરસ્પર નેત્રપલ્લવી માંડે છે)

આર્ય સુભટોની ભૂલ થઇ છે.
તપોવનમાં મૃગીની મૃગયા ન હોય,
તેમ કુમારિકાઓનાં ઉપવનમાં
જલક્રીડતા હાથીઓના શિકારે ન હોય.
શિપ્રાને સ્હામે તીર
આર્યોનાં શિબિર છે, દીઠાં હશે.
દેવપરવને કારણે હમણાં
એ દિવસનો યુદ્ધવિરામ છે:
હાથી શા મ્હારા આર્ય સુભટો
વિન્ધ્યાટવિના મહાવનમાં
હાથીઓના શિકારે સ્હડ્યા છે.
અજાણ્યે ભૂલ થઈ છે યોધરાજોની·
સુન્દરતાના ઉપવનમાં
આવા ભવભેદુ કોલાહલ ન હોય
ક્ષમા કરશો તહમારાં રાજકુમારી?

(સૂર્યનારાયણનાં કિરણોમાં હિમમૂર્તિઓ ઓગળી જાય તેમ સખીમંડળના મદ દ્રવી પડે છે. સાહુ ચિત્રવત્ નિઃશબ્દ રહે છે. અન્તે લજ્જાતી–શરમનીતરતી ચન્દ્રિકા આગળ આવે છે.)

ચન્દ્રિકા: क्षमा वीरस्य भूषणम्ः
વીરત્વભૂષણ યશધ્વજ આપ શા
ચક્રવર્તીએ ક્ષમા તો વિસ્તારવાની
કે અમારી અડપલી સહિયરે
વીરોની મહામૃગયામાં વિઘ્ન પાડ્યાં.

ભરત: અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને કહેજો
આર્યકુલનાં પૂજ્ય ને વન્દનીય છે તે,
આર્ય યોધરાજોથી નિર્ભય રહે.
આર્યોમાં રાહુઓ છે નહીં,
અને હવે કહી યે રાહુનાં ગ્રહણ
ચન્દ્રાનન સરોવરે આવશે યે નહીં.
(સુભટોને)
યોધરાજો! વિન્ધ્યાટવિ વિશાલ છેઃ
ચાલો વીરભદ્રો! બીજા મહાવનમાં
આપણી વનરમણાને કાજ.
(જતાં જતાં સ્વગત)
મ્હારે લોકવદન્તી જુઠ્ઠી નથી જરા યે.
કીર્તિકથામાં સાંભળ્યાં હતાં
હેવાં જ દીઠાં સૌન્દર્ય ને વીરત્વઃ
આર્યકુલના સામ્રાજ્ઞીપદને શોભતાં.
(હ્રદયે હાથ પંપાળીને)
–પણ સાવધાન! ભરતરાજ! સાવધાન!

સૂયમરશ્મીઓ ! સાવધાન
પ્રેમનાં પ્રથમ દર્શને.
આર્યત્વના દિગ્વિજયના મહોત્સવ પછી જ
માંડવાનો છે હૃદયનો પ્રેમવિજયોત્સવ

(સુભટપરિવારની પાછળ પાછળ જાય છે. પ્રાતઃકાલનુ પ્રગટતુ પુણ્યતેજ જતા ભરતદેવ ઉપર વર્ષે છે)

વસુન્ધરા (ચમકીને)
ગયા ?

ચન્દ્રિકા ગયા, હા, ભરતદેવ ગયા
ને હૈયાના પીંજરમાં પૂરી
ત્હને યે હરતા ગયા

માલતીઃ વસુન્ધરા ! ભૂલી પડી જીવનપથમાં,
ને દિલના પીંજરમાં પૂરાણી તુ.

સખીઓ દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણીઃ
મનની મનાઈ ત્હાં મહારાણી, પ્રેમની પંખિણી.
માપી લીધો મહાસિન્ધુ એક અન્જલીએ,
માપી લીધો પ્રેમસિન્ધુ એમ એક મીટેઃ
પછી આવરીને આંખડી ઉભી રહી, સખિ !
પછી ઢાળી દૃગપાંખડી ઢળી રહી, સખિ !
દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી.
આત્મપાંખે ભેડી જોતી આકાશમાં,
જીવનવનમાં ઉડન્તી જે ઉલ્લાસમાં,
હવે પંખિણી પૂરાણી પાંજરપાશમાં:

રસનાં ફૂલડાંની સુવાસમાં,
અણદીઠાં અમૃતની આશામાં:
દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી.

ચન્દ્રિકા: ગૌરીપૂજનના આજ જાગરણમહોત્સવે
દિલના દેવનાં દર્શન થયાં હને.

માલતી: પણ દિલના દેવે દર્શન દીધાં
ત્હારે તો દેવ શું બોલ્યા યે નહીં!

વસુન્ધરા: દેવનાં દર્શન વેળાએ તો
દર્શન કરવાનાં કે વાર્તા!
દિલ દિલ શું બોલતાં હતાં.

ચન્દ્રિકા: 'દિલના અબોલ બોલ ઝીલતાં બતાવો કોઇ.'
એ અમને તો શીખવ, બાઇ!

વસુન્ધરા: ત્હમારી યે ગૌરીપૂજા ફળશે,
ને જીવનપન્થે જીવનદેવ મળશે એટલે
શીખશો હું યે નથી શીખી એવું ય તે.
પૂર્વ પ્રગટી છે, સખીઓ!

માલતી: ત્હારાં સૌભાગ્ય સરિખડી!

વસુન્ધરા: પણ આડાં વાદળાં છે
અવન્તીનાથના અરિપણાનાં.

ચન્દ્રિકા: જાગરણ મોડાં થઇ ગયાં.
વસુન્ધરા! ચાલો ચન્દ્રમહેલમાં.

માલતી: એને તો વાર છે હજી.
ફૂલડાં વીણી વીણીને
પગલાં પૂરશે ને પૂજશે પૌરવનાથનાં,

પાછળ પૃથ્વી ઉપર પડેલાં
આપણે આવે

ચન્દ્રિકા. આવ્યા ત્હારે ઉચ્ચરી મે નદી,
ને ગયા ત્હારે દિશાઓ ગોધરો દે
પ્રભાતને પ્રેમપોકારે જગાડી જગાડીને
(સખીઓ જાય છે)

વસુન્ધરા (ઘડીક ચિન્તનમુગ્ધ મૌન રહીને પછી)
શો સિંહ શો પધાર્યો,
ને દેવ શો સિધાવ્યો ?

(મહાવનમાંથી, રીંછ શા, નીરવ પગલે અઘોરનાથ ને ભીષણમન્યા દસ્યુપરિવાર સાથે આવે છે.)

એ તે આર્ય નૃપાલ.
પૃથ્વીનું પુરપાતન ને સ્વર્ગનું દેવત્વ
વીરત્વ એટલે જ વિનય
મ્હને વિનયે બાંધી વિવશ કીધી
ગયો, ને હરી ગયો મ્હારા પ્રાણ

(વિચારજલમાં ડૂબે છે ફરતો દસ્યુઓ ઘેર માંડે છે.)

પણ અવન્તીને સ્હામે તીરે તો
યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા છે ને એમણે ?
મ્હારા પ્રારબ્ધ આડું જ પાડ્યું છે

અઘોરનાથ: હા, પુણ્ય એટલાં ઓછાં છે.
પૃથ્વીકુંજની પટ્ટરાણીને
પ્રારબ્ધ આડું પાડ્યું જ છે
ભીષણમન્યા ! ન્હઓ,

ને લઈ જાઓ ગંગાદ્વારે:
અને રાખજો એ જલભ્રામણીઓમાં.
લૂંટમાં ન ફાવ્યા તો ચોરી

(વસુન્ધરા મૂર્છા પામે છે. મૂર્છાવશ વસુન્ધરાને ભીષણમન્થા વેલી પેઠે તેડીને માર્ગે પળે છે. પાછળ પગલાં ભૂંસતા ભૂંસતાં દસ્યુઓ ને અઘોરનાથ જાય છે.

એવે વીજળીઓના ઝબકારાઓ જેવું દેવાંગનાવૃન્દ ઉતરે છે. ચન્દ્રાનન સરોવરને જનસૂનું નિરખે છે.)

એક દેવાંગના: આ જ અવન્તીનું ચન્દ્રાનન સરોવર ને!

બીજી દેવાંગના: ચન્દ્રાનન સરોવર તો આ જ.
જા, ને જો મંહી ત્હારો વદનચન્દ્ર.

પહેલી દેવાંગના: પુરુપ્રવીરની મહારાણીજી શકુન્તલાના
ઉછળીતા ઉરભાવ જાણીને
મેનકાએ કીધેલી પ્રાર્થનાથી
દેવપતિએ પાઠવ્યાં છે આપણને અંહી
પૃથ્વીની પદ્મણીને સ્વર્ગસુન્દર સજવા.
અંહી તો સૂતા છે આ ચન્દ્રમહેલ.

બીજી દેવાંગના: સૃજન પહેલાં અવકાશે સૂતો હતો.

ત્રીજી દેવાંગના: વસુન્ધરાનું હરણ થયું છે.
સારસસંઘની પગલીઓ સરિખડાં
જૂઓ આ પગલાં ઉચ્છેદાંની રેખાવળ.

બીજી દેવાંગના: (આભમાં ઉંચે ચ્હડી આશપાશ નિહાળીને)
એ જાય ગંગાદ્વાર ભણી,
દસ્યુઓનાં દળવાદળઃ

જાણે ધૂળના વંટોળ.
વચ્ચે છે સૂરજમુખી સુન્દરી.

ત્રીજી દેવાંગનાઃ ચાલો ત્હારે એ દિશામાં,
ગંગા ને સાગરના સંગમતીર્થે.

(મારસડાંની હારમાલા સરિખડી કુંકુમવર્ણી દેવાંગનાઓ ગંગાદ્વાર ભણી આકાશમાર્ગે પરવરે છે. પાછળ સૂનાં સૂનાં ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવન એકલા રહે છે.)

પ્રવેશ બીજો:

શિપ્રાનાં આરાઓ

(વર્ષાવૈભવવન્તી વિશાલપટવાળી શિપ્રા ગમ્ભીરભાવે વહે છે. એક કાંઠે આથે અર્ધચન્દ્રાકાર આર્યસેનાનાં શિબિરો છે, ને મધ્યમાં આર્યધ્વજ ઉડે છે. સ્હામે કાંઠે ઉજ્જયિનીનો ન્હાની ન્હાની દેહરીઓ માંડેલો બ્રહ્મઆરો, ને પાછળ જયતોરણશણગાર્યો રાજમાર્ગ, ને રાજમાર્ગને તીરે ઉજ્જયિનીની ધ્વજધારી હવેલીઓ આભથી વાતો કરે છે.)

વજ્રધન્વા: સુભટપતિ ! ભરતદેવ પધારશે ?
અવન્તીનાથે સ્વયંવર આદર્યો છે.

ઋત્વિજરાજ. ભરતદેવ પધાર્યા છે
માટે તો મંડાયો છે એ સ્વયંવર.

મહારથી: કાં ભૂલો છો ભરતદેવનાં વ્રત ?
આર્યત્વના દિગ્વિજય શિવાય
અન્યને કાજે અણુ જેટલું યે
ભરતદેવના હૈયામાં સ્થાન નથી હમણાં.
પહેલો દિગ્વિજય ને પછી સ્વયંવર:
એ ભરતદેવનું વ્રત છે.

સુભટપતિ: સ્વયંવરે એક રાજનીતિ છે:
રાજમહારાજોને રાજનગરે આમન્ત્રી
યુદ્ધકાલે પક્ષ સબળ કરવાની.

વજ્રધન્વા: અહોહો ! તો તો અવન્તીમન્ત્રીઓ દીર્ઘદ્રષ્ટા.

સુભટપતિ: ભુલાય છે, વજ્રધન્વા !

સબળ કરવો એટલે શું ?
નિર્બલને સબલ કરવાના હોય:
સબલને સબલ શા કરવાના ?

વજ્રધ્વજ: અમે તો ધનુર્રાગી.
અમને ઉકેલતા ન આવડે
પ્રસંગોના આવા અટપટા અર્થ.
આનુ નામ યુદ્ધમન્ત્ર ને રાજનીતિ ?
કહો તો ગિરિશિખર છેદુ,
ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના કળશ પાડું.
આ નો યોધરાજોના અંકગણિત નહીં.

સુભટપતિ: તો યોધરાજોના મહિમાને શોભતું
સુણવું છે આર્યકથાનું પેલું મહાગાન
કણ્વાશ્રમના ઋષિકુમારોનું ?

વજ્રધ્વજ: ભરતદેવને પ્રિય છે તે ?

ઋત્વિજરાજ: આર્યાવર્તનાં નગરનગરે વિચરી
નગરચોકમાં ઋષિકુમારો ગાય છે તે.

ચાર ઋષિ-કુમારો: (આર્યધ્વજ પાછળથી સન્મુખ આવીને)
સુણજો આર્યજનો ! આર્યદેશની મહાકથા.
મહાપ્રજાઓ તણી મનોહારિણી;
ઇતિહાસોના યુગની ચરત્નાકર્ષિણી;
પૃથ્વીમહેલની પરમ મોહિની;
પ્રકૃતિ માતની લાડકોડયૌવનભર દુલહન હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એનાં મહાગાન;
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારત કુલ !

આન સરોવરની નિર્મલતા,
કાશ્મીરકુંજોની કમનીયતા,
વનલક્ષ્મીના હરિતવલિત સોહાગસુન્દરતા;
કાંચનગંગની સુવર્ણલેખા,
મલયગિરિની પરિમલ રેખા,
ગૌરીશંકર–ધવલગિરિની અદ્વિતીય ઉન્નતતા;
દ્વારિકાની અમૃતતત્વગીતા,
મોક્ષપુરીઓની મોક્ષપ્રદતા,
ધર્મધામનગરી કાશીની જ્ઞાનગૌરવતા;
પાટનગરીઓ તણી પિતામહી હસ્તિનપુરીના
ભવ્ય ભાગ્યગ્રન્થ હો !
શકપ્રવર્તક સમ્રાટોના
લોકહિતસ્વી નિત્યયશસ્વી મહાતપસ્વી
દિવ્ય જીવનપન્થ હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એહ ગુણગાન.
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

(શિપ્રાને સ્હામે તીરથી આવી એક અર્ધચન્દ્ર બાણ આર્યધ્વજના ધ્વજદંડને અથડાઇ ભાગી નીચે પડે છે.)

યોધરાજ: (અવન્તી ભણી નિહાળીને)
આર્યોનો એ તો વજ્રનો છે ધ્વજદંડ.
આર્યોના ધર્મધ્વજને પાડનાર જન્મ્યા નથી,
જન્મવાના યે નથી ત્રિકાલમાં.
અનાર્યોના એવા ગર્ભ જ નહીં જન્મે.

ઋત્વિજરાજ: આર્યત્વ એટલે જ સનાતન ધર્મ.
આર્યધર્મ પડે તો

આભનો થાભલો પડે,
ધર્મ માનનો પાયો પડે

યોધરાજ પણ સુભટપતિ ! જોજો હવે
એ યવનગનના યોધરાજની તો અવદશા

સુભટપતિ પ્રાણ મા હણતા, યોધરાજ !
પ્રાણ તો રણસંગ્રામમા જ હણાય

યોધરાજ ના પ્રાણ નહીં હરું, સુભટપતિ !
યોધજનને પ્રાણથી યે વ્હાલા
ગૌરવ ને મહિમા હરી લઉ છુ

(ઉજ્જયિનીના રાજમાર્ગેથી આર્યધ્વજ ઉપર અર્ધચન્દ્ર મૂકનાર હયસ્વામી સેનાની ઉપર ચક્ર છોડી યોધરાજ તીરછી દૃષ્ટે નિહાળી રહે છે ચક્ર જઈને હયરશ્મીઓ કાપે છે, હયસ્વામીના હાથમા કપાયેલા રશ્મીછેડા જ રહે છે, લગામ-વિહોણો થતા અશ્વ ચમકે છે, આડ થાય છે, હયસ્વામીને પછાડી ભાગી જાય છે

એક ધનુર્ધર આર્યસુભટો સમીપ આવે છે)

ધનુર્ધર આર્યસેનાનો જય હો !
મહારાજ ! લોકવદન્તી છે કે
અવન્તીકુમારિકાનુ હરણ થયુ.

સુભટપતિ આજે પ્હરોડિયે જ નિરખ્યા છે ને
જગતના એ સૌન્દર્યઅવતારને,
વીર રમણીઓના શિરમુગટને ?

બીજો ધનુર્ધર (પ્રવેશીને)
ભરતદેવનો જય હો !

અવન્તીમાંથી વાર્તા આવી છે કે
ગગાદ્વારના અઘોર દસ્યુઓ
નરમેધમાં હોમવાને કાજ
ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલમાંથી
અવન્તીકુમારીને હરી ગયા.

મહારથી નરમેધમાં હોમવાને કાજે ?

ઋત્વિજરાજ નરમેધની વેદીએ પદ્મણી હોમવાનુ
દસ્યુઓ મહાપુણ્ય માને છે

વજ્રધન્વા અવરોધવુ જોઇએ એ તો આર્યોએ
ગગદ્વારના પુણ્યતીર્થે તો
સુભટપતિ ! પુણ્યયજ્ઞો જ હોય
અવન્તીનાથના હાથ લાંબા ન હોય
તો આર્યોએ અવરોધવો ઘટે એ નરમેધ

સુભટપતિ આર્યત્વનો મહિમા આપણને છે,
ભરતદેવને એથી યે અધિકો છે
મહારાજને ચિન્તા છે સમસ્ત આર્યદેશની

(ધનુષ્ય ઉપર જયધ્વજ ફરકાવતો એક દૂત, અને પાછળ સેનાનીઓનો પરિવાર આવે છે)

દૂત સિન્ધુદેશનો હુ દૂત છુ,
સુભટપતિ જોગીશ્વરે પાઠવ્યો છે.
કહાવ્યુ છે સિન્ધુનદના ને સિન્ધુદેશના
ઉછળતા જલપૂર શાન્ત થયા છે,
ઉપર આર્યહોડીઓ તરે છે

યોધરાજો - ભરતદેવનો જય હો !

પ્રજાજનો દૂતો ફરફરતો જયધ્વજ જો
ઉચ્ચારે છે જયવાર્તા જગની

(બીજો ધનુર્ધર પ્રવેશે છે)

ધનુર્ધર મહારાજનો જય હો
સુભટપતિ ફરમાનને લીધે
એ દિવસ યુદ્ધવિરામ છે
તો મહારાજ ભરતદેવ આશ્રમે ગયા છે

સુભટપતિ પણ આવતી કાલ તો
યોધરત્નોના રણખેલનો અખાડો છે ને ?

ધનુર્ધર મહારાજ ભરતદેવે કહ્યું છે કે
સુભટપતિ આચરશે સુભટોનો એ અખાડો

(જાણે પૃથ્વીમાંથી જ પ્રગટતો હોય એમ એક વ્યાઘ્રાંબરધારી એકાએક આવે છે)

વ્યાઘ્રાંબરધારી તમારે વાઘ થવું છે કોઈને ?
માણસના વાઘ સરજું છું

મહારથી શું ? શું કરો છો આપ ?

વ્યાઘ્રાંબરધારી માણસના વાઘ

ઋત્વિજરાજ એ તે ઉનતિ કે અવનતિ ?

વ્યાઘ્રાંબરધારી એના બલધારી સ્કન્ધ,
એવી અંગારા શી આંખો
એવો લોહીતરસ્યો મુખગોખ,
એના કરાલ દંષ્ટ્રખીલા,
એની વજ્ર શી પ્રાણહારી આંગળીઓ,
આપહિંડોળ શા હિંડોળા ખાતા

એવા જોમવન્તા પગહિન્ડોળ
માણસનો એવો વાઘ
એવા કીધા છે મ્હેં
અવન્તીકુમારના અંગરક્ષકોને.

સુભટપતિ પુરુષવ્યાઘ્ર ને નરશાર્દૂલ
આર્યોમાં યે છે અલબેલડા
પણ અમારે તો પુરુષત્વ પહેલું,
ને શાર્દૂલત્વ પછી છે
આર્યોનાં શરીર સિંહના છે,
પણ આત્મા દેવના છે.

(આવ્યો હતો એમ જ એકાએક વ્યાઘ્રામ્બરધારી અશોપ થાય છે.)

વજ્રધન્વા વ્યાઘ્રામ્બર ધાર્યે વાઘ નથી થવાતું.
વીરના વાઘા સજે તે વીર નથી,
વીરત્વ સજે તે વીર છે.
સુભટો કાલે ઓળખાશે
યોધરાજોના અખાડામાં.

પ્રવેશ ત્રીજો:

અમરકંટકના યોગીરાજ:

(ગાઢ વનની વાદળ ઉડી ગહન કુંજોમાંથી નર્મદાનું મનોરમ ઝરણું, જાણે અમરકંટકના હૃદયમાંથી નિર્ઝરતું, વહે છે. ત્ય્હાં-ગિરિ વન ને જલને તીરે એક ગુફા છે. ઉપર વૃક્ષોનાં છત્ર છે, લતાઓના તોરણ છે. ફૂલમંજરીઓનાં ઝૂમખાં છે. ફૂલપલ્લવનાં ને તોરણ નીચે ગુફાદ્વારમાં અમરકંટકના યોગીરાજ ઉભા છે, ને જાણે ત્‍હેમના ચરણારવિન્દમાંથી ફૂટતી હોય ત્‍હેની રેવાની જલમેરો ઉછળે છે. કાળાભમ્મર આટાપટાવાળાં વાઘ ને વાઘણ યોગીરાજને બે પડખે લાડતાં હોય છે.

વનઘટાઓમાંથી એક હયસ્વામી આવે છે, ને અશ્વેથી ઉતરી અશ્વને પંપાળી થાબડી વનહરિયાળીમાં રમતો છોડી દે છે. યોગમ શોધતા-નિહાળતા હયસ્વામી જલઝરણ ઓળંગી ગુફાદ્વારે પધારે છે.)

યોગીરાજ: આવ, વત્સરાજ ભરત !

ત્‍હેં સંકલ્પ કીધો ત્ય્હારથી જ
મ્હેં જાણ્યું હતું કે તું આવીશ.
પધાર, જગતના ચક્રવર્તી !

(આશ્ચર્યાનન્દથી ક્ષણેક ચકિત જેવા ભરતદેવ ક્ષોભ વિસારી યોગીરાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

ભરત: (પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં પડ્યાં)

સાંભળ્યું હતું એથી અધિકું દીઠું.
હિમના શિખર સમોવડું
મ્હારૂં અહમ્ ઓગળી જાય છે.

(નમીને યોગીરાજ ઉઠાડે છે, ને હૃદય સાથે ચાંપે છે)

હું ચક્રવર્તી નથી હજી
યોગીન્દ્ર ! તારો–દિલાગે સંબોધો
ઉરન્માગનો ગમૃતદીરગ આપો

યોગીરાજ જો આ, પૌરવસૂ !
ઝીણું ઝીણું ઝમઝમતું ઝરણું
અમરકંટકની આ ગોકમર નર્મદા છે ?
કે મહામાગરી બાહુશાખા સરી
ભૃગુ ઋષિના આશ્રમ આગળ નર્મદા છે ?
વત્સગર ! જન્મ્યો ત્યારથી જ
તું નરન ને તું ચક્રવર્તી

(ઘડીક વાતાવરણ ભણી ને ઘડીક યોગીરાજના મુખડે ભરતદેવ નિહાળે છે તે જોઈને)

ત્હારે ક્યહાં એ આશ્ચર્યો છે ?
છ વર્ષનો બાળક હતો ત્હારે
પાળતો, પપાળતો, દાંત ગણતો
બાળ યોગીઓના એ રમકડાં છે રમવાના

ભરત છટાળવાયા આશ્ચર્યો તો મ્હેં યે દીઠાં છે
આ તો આશ્ચર્યોની મહાકુંજ છે.
મુખશીર્ષના શ્વેત જટાઝુંડવાળા
અમરકંટકના યોગીરાજ કલ્પ્યા હતા
અહીં તો યૌવનનો તેજભાર નિરખું છું
મુખપ્રભાનથી ચક્રવર્તીના રત્નો યે ઝંખવાય છે

યોગીરાજ (હસતા હસતા)

યૌવન આત્માનું છે કે દેહનુ ?
આત્માને જરા ચ્હડી
ત્હેનો દેહ વ્હેલો જરજરશે,
આત્માના યૌવન જાળવ્યા
ત્હેના દેહના યૌવન દીર્ઘ કાળ જળવાશે.
સંસારીઓને આશ્ચર્યો ભાસે છે
એમ યોગીઓની એ નિત્યવસ્તુઓ છે.
આવ, વત્સ ! બેશ શિલાપાટે
જલ ને ફલાહાર લાવુ ગુફામાથી

(ભરતદેવ શિલાપાટે વિરાજે છે. યોગીરાજ ગુફામાં જઇ કમંડલમાં જલ ને તુંબીપાત્રમાં ફલ લઇ આવી શિલાપાટે દર્ભાસન ઉપર મૂકી સ્હામા શિલાપગથારે બેસે છે.)

ભરત (આશ્ચર્યથી)
ચેલો યે નથી ? યોગીન્દ્ર !

યોગીરાજ. હુ ચેલો ને હુ ગુરુ.
સંસાર તજી એકાન્ત વાસવો,
ને વળી એકના બે કરવા ?
તુ આવે તો ગુરુ સ્થાપું.
ત્હારા લલાટપત્રે લખેલુ છે,
તુ જૂવે તો વાચે, કે
પૃથ્વીનુ વા યોગનુ ચક્રવર્તિત્વ ત્હારૂં છે.
તું આવે તો, વત્સ !
ગહનના નિજ ભંડાર ઉઘાડી નાંખે

ભરત યોગીન્દ્ર ! યોગીજનો એકાન્તને મ વરે છે ?
જગન્નાથે સરજ્યો આ જગતનો તિરસ્કાર–

યોગીરાજ જગતની ને જગજ્જનોની હાય
યોગીઓથી સુણી–સહી જતી નથી

(યોગીરાજની આનન્દમુદ્રા ઉપર થઇને એક વાદળછાયા વહી જાય છે.)

ભરત: કોયલ ન દેખાય ને ટહુકો સભળાય
કૂવવેન અણદીઠી હોય ત્હો યે ફોરમ ફોરે
નિર્જન એકાન્તવાસીઓના યે જીવનપરિમલ
જગતભરમા એમ ઉડી રહે છે
પુષ્પો કે નરપુષ્પો છૂપાવ્યા છૂપાતા નથી
વિન્ધ્યાટવિને વીંધી ઉતરવા અભિલાષ છે.
તે પછી સાગરમાઝા યે ઓળગીશ
આર્યાવર્તની સીમા અસીમ કરવી છે
જીવનનો એક મન્ત્ર આપશો?
જપતો જપતો જાઉ.

યોગીરાજ. સર્જનકાલનું પ્રભુવેણ છે કે
આર્યાવર્તની ને પૃથ્વીની સીમાઓ
એક થશે, વત્સરાજ!
આર્યકુલનો ઇતિહાસ અદ્વિતીય છે,
ને અનુપમ રહેશે કાલના અન્ત સુધી.
શું સન્યાસીને કે શું ગૃહસ્થને,
યોગીને, ચક્રવર્તીને, કે સ્વયં પ્રભુને,
એક જ છે જીવનનો લક્ષ્ય લોકકલ્યાણ
પૃથ્વીનો પગથાર અવિભક્ત છે,
પૃથ્વીપીટનો મહાસાગરે
એક ને અખડ છે.

દેશદેશના-પ્રજાપ્રજાના ખંડ
પરમાત્માએ પાડેલા નથી,
એ દિવાલો રાજદ્વારીઓએ રોપેલી છે.
સૂર્ય ચન્દ્ર વાયુ કે વર્ષા
પ્રકૃતિના એ મહામન્તાનો માનતા જ નથી
મનુષ્યમાડ્યા દેશવિભાગ કે પ્રજાખંડો.
તું યે સંસારનો સૂર્ય છે,
મનુષ્યજાતિને એક માનજે, એક કરજે:
સારી અવનીનો આર્યાવર્ત બનાવજે.
આત્માની ભૂખતરસથી પીડાતું-પોકારતું,
જા, જગત ત્હારી વાટ જૂવે છે.

ભરત: પણ એક જ મહાશબ્દ:
એક જ્યોતિ, એક કિરણ,
અણજાણ્યા માર્ગનો એક ભોમિયો,
જીવનનો એક જન્ત્ર યાચું છું: આપશો?

યોગીરાજ યોગીજનોએ સંસાર ત્યાગ્યો,
સંસારની વાતો ઝાઝી ન કરે
પણ સંસારકલ્યાણને વિસારે નહીં.
મહાવનમાં યોગીજન ફરે-વિચરે,
સમાધિમાં ત્હેનાથી વધુ રહે
બોલે-ઉચ્ચરે ત્હેનાથી ચિન્તન વધુ માંડે.
ત્હારી જગતયાત્રામાં એક મન્ત્ર ગોખજે:
ગોત્રસમાસ.
સંગ્રામજયથી યે અધિકો છે
જયસિદ્ધિનો એ જયમન્ત્ર.

આર્યકુલનો તો એ મહામન્ત્ર છે.
પરગોત્રમાંથી વધુરત્નો પધારી
આપણા ગોત્રની માતાઓ થાય છે;
દૈયાનાં અમૃતથી આપણાં સન્તાનોને
ધવરાવે છે, ઉછેરે છેઃ

અન્ય દેશોના ઉત્તમોત્તમને,
અન્ય પ્રજાઓના પ્રમુખ નરરત્નોને
એમ ત્હારા ગણી વર્તજે,
કે પછી ત્હારાંને પોતાનાં ગણી
તે પાળે, પોષે, ને ઉછેરે.
જા, વત્સ ! જાઃ

પૃથ્વીભરમાં ત્હારો જય છે.
ર્‌હેં આજે મ્હારામાં સંસાર જગાડ્યો.
જાઃ વનાટવિ ને ભવાટવિના માર્ગો
ભૂલભૂલામણા છે, ભૂલો પડતો મા.

જગતની ભૂલભૂલામણીમાં
  રખે ! બાપુ ! ભૂલો પડતોઃ
જજે, શર શો, જીવનપન્થે
  સીધો, ઇતિહાસને ઘડતો.
નદીનું આ વહે ઝરણું,
  કિરણ ઉતરે પ્રભાવરણું;
સજન ! એ ભાગ્યનું ભરણું:
  અમૃતનો ઓઘ જો ! ન્હ્ડતો.
જગત સુણ ! જો ! પુકારે છે,
  શું આવે કો ! હ્યારે છે ?

કરજ એ આર્ય! ત્હાર છે,
　　યુગેયુગ! ઉરે ધરજો

વરસ એ મેઘને ત્હારે
　　ભીંજવ જગને ગુણધારે
જુવે તુજ વાટ ભવઆગ
　　ભૂખ તરસ્યા ના આત્મન્ તો

ભરત　(ગદ્ગદ કંઠે પાછા ફરતા)
આદેશ! ગુરુદેવ! આદેશ!
જાઉ છુ જગતમા પાછો હું
આજે જાણ્યુ સ્વર્ગમા મહ ઉડિયુ ખોયુ

(હસ્તાંજલિ કરી રહી ભારતદેવ પાછે પગલે જવા માંડે છે)

યોગીરાજ　તું યોગાશ્રમમા આવ્યો હોત,
મહાયોગીઓની શિરતાજ માનનો
તે તુ ગુરુ થાત
યોગમાર્ગ ખૂલે છે,
સંસાર તે પામજે!
આર્યાવર્તના કેટલાય રાજકુમારો
જગતમા જગતગુરુ થઈ નીવડશે,
યોગીજનોમા ઘનાનિની એ યોગવાણી છે

(ભારતદેવ આવે જાય છે એટલે ગેબના ગગનના મેઘના સમા ઉચ્ચ મહાશબ્દે)

तव वर्त्मनि वर्तता शिवम्,
पुनरस्तु त्वरित समागमः;
अयि साधय साधयेप्सितम्
स्मरणीया समये वय वय

પ્રવેશ ચોથો

યોધરાજોનો રંગઅખાડો

(ઉજ્જયિનીના સીમાન્તે મોટેરી વાડીઓના સમૂહ સમા
વિશાળા ને હેમવર્ણાં તાનની એક વિસ્તૃત કુંજને ધ્વજ
પતાકા ને ધનુષ્યબાણના તોરણોથી શણગારી છે વચ્ચે યોધ
રાજોનો રંગઅખાડો છે આર્યકુળના ને અવન્તી દેશના વીર
ને અનેકના મહાસ્ત્રાવધિ યોધરાજો એક દક્ષિણ દિશા ખાલી
મૂકી, ત્રિદિશામાં વનમાનાગા ઉતારાના બેઠેલા છે રંગઅખા
ડાના કિનારા ઉપર કોઈ વીરાસને કોઈ ધનુ તાણીને કોઈ શસ્ત્રો
એમ ગગરગજ્જો સમા સુભટનાથો વિરાજેલા છે મધ્યમાં
આર્યકુળના ને અવન્તીદેશના રણધ્વજ, મંદિરશિખરે ઉડતા
ધર્મધ્વજ શા ઉત્તુંગ લહરતા રાખેલા છે બન્ને ધ્વજસ્થંભની
વચ્ચે, બાંધી બરછીઓના સમૂહ સમોવડા, આર્યસેનાગ્રણી
સુભટપતિ ઉભેલા છે)

આર્ય સેનાનીઓ: આર્યકુળનો જય હો!

(મોખરે અવન્તીકુમાર એમ અવન્તીનો સુભટસંઘ પધારે
છે પાછળ પાછળ વ્યાયામ્બરધારી આવે છે)

અવન્તીના યોધરાજો } અવન્તીરાજનો જય હો!

(એક અવન્તીનો ને એક આર્યકુળનો એમ બે ઉદ્ગા
તાઓ ઉદ્બોધન ગાય છે)

ઉદ્ગાતાઓ: જયતુ! અવિ! જયતુ! જગજ્જેર! ત્હારા
કોટિ ભડ વીરના શૌર્ય શું શૌર્ય હો!
કોટિ ગજસિંહના જોગ શું જોમ ગા

કોટિ નરનારની ભકિત શી શકિત હો !
કેટિ રવિચન્દ્રની કાન્તિ શી કીર્તિ હો !

હસ્તે બલપૂર હો !
પાનને અભય હો !
નેત્રે સુરઅગ્નિ હો !
ભાને જયજ્યોત હો !

જયતુ ! અવિ ! જયતુ ! જગજ્જોધ ! ત્હારા

(ધનુર્ધ્યકાર કરીને)

પૌરજનો ! દ્રુપના દુર્ધમન યોધરાજો !
જાણો છો તે ફરીથી સાભળો
પાચ શરતો આજે ખેલાશે
ત્રણુછત્રુ દશ રગઅખાડો છતશે
અખાડમા ઉતરે ત્હેમના યોધધર્મ,
તીરે બેઠેનાના પ્રેક્ષકધર્મ
આર્યસેનાના ધર્મમૂર્તિ ઋત્વિજરાજ
રગઅખાડાના મહાઆચાર્ય છે
ગદાપરીક્ષાથી આરમ્ભ મડાશે

(બે આયોધ ને બે અવન્તીયોધ, સરોવરમા તરતા નાનકા શા ઉન્નામનહરે લહરતા, રગઅખાડામા ઉતરે છે વજ્રનવા આયયોધને ને વ્યાઘ્રામ્બરધારી અવન્તીયોધને બિરદાવે છે)

ગુપ્તપતિઃ શામળા શિલાદડ શા ઉભેલા
આગલીના થડ છે પેલા ચાર
એક ગદાપ્રહારે ભાગનારા છે
યોધરાજના બાહુબલના વજ્રપાત પારખશે તે

(ગદાદંગની પદવન્દના કરી આર્ય યોધમલ્લ એક મહા ગદા ઉપાડી, નાઘુખ ડગા પગ ફેરવી, દઢ પગને જઈ એક થડસ્થભને મારે છે, ને પાડે છે)

પ્રેક્ષકવૃન્દ: શાહ્બાશ

(અવન્તીયોધ ગદા લઇને દોડે છે, જઇને થડને મારે છે થડ ડોલતું યે નથી)

અવન્તીના સેનાનીઓ } (મશ્કરીમા હસતા હસતા) શાહ્બાશ

(બીજો આર્યયોધ યોધરાજોને વન્દના વન્દી મહાગદા ફેરવતો થડમાલાએ જાય છે, ને દઢ પ્રહારે થડને પાડી ત્રણ કટકા કરે છે)

પ્રેક્ષકવૃન્દ શાહ્બાશ, યોધરાજ !

(અવન્તીનો બીજો યોધમલ્લ ક્ષત્રિયરાજને વન્દન વન્દી, મહાગદા પારખી, ઉપાડી, સુસ્થિર ડગને જઇ, એકસઉગ્રા થડ દડને વજ્રપ્રહારે ચૂર્ણ કરે છે)

સર્વ પ્રેક્ષકગણ જય જય હો ! એ સુભગનાથની મન્દારમાળા

ઉદ્‌ગાતા અવન્તીનાથનો જય હો !

(વ્યાઘ્રચર્મધારી નિજ વ્યાઘ્રામ્બર સંકોરે છે)

ચાર તાડથભે છોલ્યા નાળિયેર છે,
ચક્ર છોડી યોધરાજે છેદવાના છે

(બે આર્યયોધ ને બે અવન્તીયોધ રંગઅખાડામા ઉતરે છે આર્યયોધ નેમ લઇ ચક્ર છોડે છે, થડને આથડાઇ પડે છે પ્રેક્ષકવૃન્દ હસે છે

અવન્તીયોધ તીરછી દ્રષ્ટે તાડમાળા નિરખી રહી ચક્ર છોડે છે, ને થડને છેદે છે પ્રેક્ષકમેદની અવાક્ રહે છે.

બીજો આર્યયોધ સુભટપતિના આશીર્વાદ લઇ દક્ષતાથી લક્ષ્ય સાધી ચક્ર છોડે છે, નાળિયેરને મધ્યમાંથી છેદી ઉપરની અર્ધ ખોપરી ઉડાડે છે નીચેનુ અર્ધું ફળ તાડથડની બેસણીએ જ બેગી રહે છે)

સકલ પ્રેક્ષકગણ } ધન્ય હો! યોધરાજ! ધન્ય હો!

(બીજો વિશાલાક્ષ અવન્તીયોધ આગમાં મીરો ભરતો નેમ લે છે, ને નેમ લેતા લેતા પગ લપસે અગુલિ ઉપરથી ચક્ર પડી જાય છે)

ઉદ્દગાતાઓઃ આર્યકુલનો જય હો!
હવે આગપરીક્ષા મંડાશે,
લીમડાના થડમાં મારો, યોધરાજો!
ને વીધો સકલ સ્કન્ધબલથી.

(યોધચતુષ્ક્ય રંગઅખાડામાં ઉતરે છે. એક આર્યયોધ શિવાકારે લોહસાંગ ઉપાડે છે, ઉપાડતાં સાગબાર નીચે ચાપ શી દેહ નમી જાય છે. સાંગ ઉપડતી નથી, પ્રેક્ષકમેદની હસે છે. અવન્તીયોધ આવી આર્ય યોદ્ધાને છોડાવે છે, ને એ જ સાંગ ઉપાડવા મથે છે, પણ ઉપાડી ઉપડતી નથી.

આર્ય યોધરાજ મહારથી, સુભટપતિને વન્દન વન્દી, એ જ લોહસાંગ સ્કન્ધકુંચી ઉપાડી જઇને નીમવૃક્ષના થડને મારી આરપાર વીંધે છે.)

પ્રેક્ષકવૃન્દઃ ધન્ય હો! સુભટરાજને ધન્ય હો!

(બીજો અવન્તીયોધરાજ સાંગ ઉપાડી વૃક્ષથડે જઈ સાંગ ફેંકે છે, પણ સાંગ વૃક્ષરાજના થડભાગમાં જ ભોંકાઈ થંભે છે.)

ઉદ્દગાતા: આર્યકુલનો જય હો!

(આર્ય સેનાનીઓ ઉત્સાહમાં ડોલે છે, અવન્તીના યોધરાજોને ઝાંખપની છાયા સ્હડે છે.)

હવે રથ પરીક્ષા થશે.
પાણીપન્થા, પવનવેગી,
વીજળીધાવત, મનઉડન્તા,
અશ્વરાજો અવનીને ઓળખાવો.
ચૌદ પળનું ચોઘડિયું છે પ્રત્યેકને.

(એક આર્ય રથી રાતા અશ્વરાજોના મહારથને ખેડે છે. અશ્વરાજો અધ્ધર ઉડતા શા વિચરે છે: રથધ્વજ તો જાણે અન્તરિક્ષચારતી મહાકટાર શો સોહાય છે. લોકસંઘ કુતૂહલ-લોચને નિરખે છે.

પછી અવન્તીનો રથી અટાપટા અશ્વરાજોને રથે રંગઅખાડો ખેડે છે. બે પળ પછી અશ્વરાજો ઝાલ્યા રહેતા નથી:

બીજો આર્યરથી દૂધન્હવરાવેલા શ્વેત અશ્વરાજજોડેલો રથ ખેડે છે. અશ્વરાજોનાં ડોક લંક પદ પગલી જલનૌકાના અવયવો સમા ડોલે છે, ને વેગ પાણીના પૂર શો ઉછળે છે.)

સભામંડપ: શા ઘોડા ને શો રથી!
ધન્ય હો! ધન્ય હો!

(અવન્તીકુમાર ઉઠી કવચટોપ ઉતારે છે. મહામલ્લની આંખે એક મીટમાં રંગઅખાડાને આપી-આરી પી જાય છે.)

અવન્તીકુમાર સૂત ! મારુતરથ લાવો મ્હારો,
પર્ણુંવર્ણા અનકાના અશ્વરાજો લાગો
મગધદેશના રણધ્વજથી સોહામણો

(પર્ણવર્ણા અસમાના અશ્વરાજજોડેલો અવન્તીકુમારનો વ્યાઘ્રચર્મમઢેલો મારુતરથ થનગનતે અશ્વે આવે છે સુભગ પતિની સમીપે જઇ અવન્તીકુમાર રસપુરમા સ્રસપુટ નમેને છે, ક્ષાતિજરાજને વદન વન્દે છ પછી સમગ્ત સભાજનને નમન નમી, અશ્વરાજોને હેતને હાથે પપાળી રેનદોરી લઇ, રથે ચ્હડે છે થનગનતા ઘોડાઓ રથને થનગનાવે છે, ચાર પળમા એ અશ્વરાજો પવનવેગે ઉડે છે, ધરતીને જાણે રથચક્ર અડતા જ નથી રણુટડી શો રથ કૂદડી ફરે છે, ને શીર મુગટ શો અવન્તીકુમાર માથે સોહે છે)

આર્યસેનાનીઓ ધન્ય હો ! અવન્તીકુમારને ધન્ય હો !

સભાસદ: અવન્તીકુમારને ધન્ય હો ' (પડઘો ઝીલે છે.)

(અશ્વશિર ની ન્હાની કિરીટપતાકાઓ જાણે પતાકાપરીવશી ભાસે છે, અશ્વપીઠની કલગીઓ જાણે રંગીમાના શી ડાલી રહે છે, અવન્તીકુમારનો મુગટ અન્તરિક્ષે કાચનચક્ર રચે છે.

મુહૂર્ત વીત્યે રથ થભાવી સર્વવિજયી વિજેતા શા રંગ અખાડાને નિરખતા અવન્તીકુમાર રથેથી ઉતરે છે રથરશ્મિ ઓ સૂતને સોપી, અશ્વરાજોને ધન્યવાદે થાબડી રંગઅખાડાને ને સુભગનાયકને નમી, ટોપકવચ પહેરી લે છે સાગરની લહરી મોજા મોજા ઉપર ઉછળતી-ઝીલાતી ક્ષિતિજપાર જાય તેમ અવન્તીકુમાર માટેની જયઘોષણાની લહરી ક્ષિતિજપાર ઉડતી ઉજ્જયિનીમા જઇ ઝીલાય છે)

ઉદ્ગાતાઓ અવન્તીકુમારનો જય હો!

વ્યાઘ્રામ્બરધારી અવન્તીના અશ્વો તો જાણે વીજળીજાયા

મહારથી: પણ જરૂરના છે એ વીજવેગી અશ્વરાજો
જયમ્વાગીઓથી ભાગી જવાને કાજે

(વ્યાઘ્રામ્બરધારી ભ્રુકુટિનુ કોપચાપ ચ્હડાવી નિહાળી રહે છે)

ઉદ્ગાતા બે પરીક્ષાઓ આર્યવશ છત્યો,
બે પરીક્ષાઓ અવન્તીદેશ છત્યો
એક મહારથના બે અશ્વ જેવ સમા
સરખા છે ઉભય યોધસઘ
હવે છેલ્લી પરીક્ષા છે આજની,
લક્ષ્યવેધી શબ્દબાણની
પેલા લતામડપની લતાઝૂલો મહી
માળીની ચકલી ચી ચીં કરતી ઉડશે
એને હૈયામા વીંધવી ને પાડવી.
અવન્તીકુમાર લતામડપના ન્યાયરાજવી છે.

(અવન્તીકુમાર દક્ષિણાદા લતામડપ સમીપે સિધાવે છે સિહ સરિખડા યોધરાજો અખાડામા ઉતરે છે. આર્યયોધ સુભટપતિની ચરણવન્દના કરે છે, ચાપને પણછ ચ્હડાવે છે, બાણ સાધે છે. લતામડપમાથી ચકલીનો ચીંચીંકાર સુણી બાણ છોડે છે. અવન્તીકુમાર લતામડપમા જઇ એક પીછુભરેલી ચકલી ને પીછુ લાવી દાખવે છે સભાજન મૂક રહે છે.

વ્યાઘ્રામ્બરધારીને અવન્તીયોધ વન્દે છે, વ્યાઘ્રામ્બરધારી એ યોધરાજને સિરાવે છે બાણ યોજી, ચીંચીંકાર થયે, શર

છોડે છે. લતામંડપની લતાડાળીને છેદી શર ભાગીને લતા-મંડપની બહાર પડે છે. ઉભય સેનાઓ હસે છે

બીજો આર્યયોધ આર્યરાજની નિકટ જઈ ધૂલિ શિરે ચ્હડાવે છે, એ ધૂલિથી હાથ પાવન કરે છે ધનુષ્ટંકાર ગર્જાવી, પણછ ચ્હડાવી, મહાશર સાંધે છે મધગુ શમગમાકાર શાન્ત થાય છે લતામંડપ મહીંથી ચીં ચીં શબ્દ સાંભળી ક્ષણેક લક્ષ્ય ધારી બાણ છોડે છે નાગ સરિખડુ સુસવાટ મારતુ બાણ લતામંડપમા પ્રવેશે છે અવન્તીકુમાર લતામંડપમાં જઈ શરવીંધી ફૂલનટકની શી ચકલી લાવી ઉત્સુક પ્રેક્ષકવૃન્દને દાખવે છે)

અવન્તીકુમાર: ધન્ય હો ! એ સુભટરાજને ધન્ય હો !
રસિક જેમ રસિકાને દૃગબાણે વીંધે
તેમ ચકલીનુ હૈયુ જ વીંધ્યુ છે.
યશવર્તિની અવન્તીનો યોધરાજ હશે એ ?

આર્યશાધઃ આર્યકુલનો જય હો !
(અવન્તીના યોધરાજને ઝબખવાય છે)

અવન્તીકુમાર: મહાજગતની દિશાદિશાઓમા
આર્યકુલની અનન્તનાદિની કીર્તિ
આપોલકેટોના શરચાપની જ પાંખે
ઉડે છે કે શુ ?

સુભટપતિ: વીરત્વના મહાકાવ્યોમા યે
આર્યોના યશોગાન છે જ
પણ આર્યકુલના અક્ષય કીર્તિવેખ તો
આર્યત્વમન્ત્રોની વેદમહિનાઓ જ છે.

ભારતદેવ દેહના રાજવી નથી,
આર્યકુલના ઉરના રાજવી છે:
દેશદેશના દિલના રાજવી છે.

(બીજો અવન્તીગોધ આવી બાણને પણછ ચ્હડાવતાં એક ચાપ ભાગે છે. બીજુ ચાપ ચ્હડાવી, ચીં-ચીંકાર સંભળાયે, બાણ છોડે છે. લતામંડપની લતાઓમાં બાણ અદૃશ્ય થાય છે. લતામંડપમાં જઇ ક્ષણેક પછી બાણલટકતી પાયવીંધી ચકલી લાવી લોકસઘને દાખવે છે.)

અવન્તીકુમારઃ પાય વીંધ્યો છે, હૈયું નહીં;
આંખ ને કાન વચ્ચેનો
બે તસુનો ફેર પડયો.

સુભટપતિઃ એટલો તો પવનલહરી યે પાડે;
શરને એટલું તો ગિન્નાવે
અવન્તીગોધની નેમ સાચ્ચી હતી.

(ચોગમથી ઉતરતા પૂર જેવા ગોધરાજો રંગઆખાડામાં ઉભરાય છે. વિજેતા ગોધરાજોને માથે ક્ષત્રિજરાજ મન્દારમાલાઓ ધરાવે છે.

સુભટપતિ ને અવન્તીકુમાર જતી વેળા પરસ્પરને વીરવન્દના કરે છે.)

અવન્તીકુમારઃ પરસ્પરના ગુણ પારખ્યા આપણે
આર્યો આવા મહાશય હોય,
અનુભવથી તો આજે જ જાણ્યું એ.

સુભટપતિ સજ્જનોનો સમાગમ એટલે જ

પરમ્પરના ગુણોની પારખ ને સેવદેવ
આપ પણ આર્યગોની જ છો.

ઋત્વિજરાજ અવન્તીના યોધરાજો એ
હાર્યાં જીત્યા જેવા છે
અવન્તીનાથને આમ વીરવન્દના કહેજો
કહેજો મધ્યદેશમાં એ નરપુંગવો છે

સુભટપતિ બોલો, સહુ યોધગણો!
ધર્મયુદ્ધનો જય!

સકલ સેનાનીઓ ધર્મયુદ્ધનો જય!

(સેનાનીઓ ને લોકમધના જયનાદથી તાડવનનાં મહા પાદડાઓ ડોલી ઉઠે છે વેરાતા સુભટો ઉપર અને સ્થિતપ્રજ્ઞ લહરતા આર્યકુલના ને અવન્તીદેશના રાજધ્વજો ઉપર પૂર્ણિમાનો ચન્દ્રદેવ કિરણો વરસાવતો ઉગે છે)

પ્રવેશ પાંચમો:

ગંગાદ્વાર

(ગંગાદ્વારની એક અન્ધારગુફાને વિશાલ દ્વારે બે અન્ધારમૂર્તિ પ્રચંડ દસ્યુઓ દ્વારપાલ ઉભા છે. ગુફાના ગિરિ-ઢોળાવ ઉપર વનકુંજમાં મેઘાડમ્બર શા સઘન ઘટાઘેરાવે ને કાલજૂની લટકતી જટા શી વડવાઇઓ શોભતો વડલો છે, ને વડલાછાયે બીપણુમન્થા વડડાળખીથી પંખો ખાતી એક ડાળને અઢેલી ઉભી છે. ગુફા ફરતી પાણીની ભૂલભૂલામણીની કુદરત-ગૂથી જાળ પથરાયેલી છે, ને મંહી લાંબા ઘાસ ને ઉચ્ચાં નેતરજૂથ ઉગ્યાં છે. મેઘલી અમાસની અન્ધારી રાતની કાલિમા સર્વત્ર આચ્છાદાયેલી છે. સર્વે મૂક છે પાછળ આઘે મહાસાગર લહરતો દેખાય છે.

વડડાળખીએ પંખો ખાતી બીપણુમન્થા કુંજઢોળાવેથી ઉતરી ગુફાદ્વારમાં જાય છે. ઉપર કુંજમાં એકાએક દીપમાલા પ્રગટે છે, ને વડની ડાળાડાળીમાંથી દેવાંગના ઉતરે છે: નીચે પલ્લવપથારીમાં પોઢેલી વસુન્ધરાને કમલપત્રથી પંખો નાંખી ગીત ગાતાં ગાતાં ઉઠાડે છે.)

દેવાંગનાઓ (આશ્વાસનનું ગીત ગાય છે.)

પેલા આભઝરૂખે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

ધીરાં હો ! ધીરાં, દૈયાં શાં, વાગે,
જગમાં પડે પડછન્દ:
ધિનિકિટ ધિનિકિટ મધુરાં શાં ગાજે

પેલા આભઝરૂખે અભગ
સજની ! સ્વર્ગના વાગે મૃદંગ

(સતેલી વસુન્ધરા, થાકયા જેવી, એક દેવાગનાને અઢેલી બેસે છે)

ઉર-ઉરને આમન્ત્રણ આવે,
ચાલ સખિ ! દેવદ્વાર·
પ્રેમનો પારાવાર ડોલે ત્‍્હા,
પૃથ્વીમા સ્વર્ગ ઉતારઃ
પેલા આભઝરૂખે અભગ
સજની ! સ્વર્ગના વાગે મૃદંગ

(એક દેવાગનાનો ખભો ટેકવી લથડતી શી વસુન્ધરા ઉભીભી થાય છે લતામડપેથી દિશદિશમાં લટકતી પ્રફુલ્લે નવરગ વેલીઓ શી દેવાગનાઓ ફરતો ઘેર રચે છે.)

વસુન્ધરા (પ્રાકૃતિક વીરત્વનો પ્રયત્ન કરતી)
ક્‌્હા છે મ્હારાં બાણચાપ ?
(હાફતી હાફતી)
લાવો, દેવાગનાઓ ! મ્હને આપો એ,
દિશાઓ ! મ્હને દાખવો એ.

(થાકથી થાકી ગયે ઉભરો ઉતરતા)

અવન્તી ! ક્‌્હાં એ મ્હારી અવન્તી !
લક્ષ્મીમ્હોરી ને સરસ્વતીશણગારી,
ને ક્‌્હા આ અન્ધકારની ગુફાઓ ?
ક્‌્હાં-એ પૂર્ણિમા ? ક્‌્હા આ અમાસ ?
ત્‍્હા મ્હારા જીવનનો દિવસ હતો,

અહીં મ્હારા જીવનની રજની છે.
ક્‌હાં એ શિપ્રાના સ્ફટિક ઘાટ ?
ક્‌હાં એ મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી ?
ક્‌હાં એ ગન્ધવતીની જલક્રીડા ?
ક્‌હાં એ મણિમંડિત પુષ્પપરિમલિત
સૌન્દર્યયૌવનને કુંકુમપગલે સુહાતી
હવેલીઓ ને રાજપ્રાસાદોની હર્મ્યસ્થલિઓ ?
ક્‌હાં એ પુણ્ય ને કલ્યાણના ક્યારા,
ને ક્‌હાં આ અઘોર એકાન્ત ?

એક દેવાંગનાઃ આકાશની ગુફાઓ યે એવી છે.

બીજી દેવાંગનાઃ વિમાન તેડાવ્યું છે, આજે આવશે.
પૃથ્વી નક્ષત્રી થઇ હશે,
રાજકુમારીને દસ્યુપાશમાંથી કો નહીં છોડાવે,
તો અમે ઉપાડી જઇશું આજે
સોહામણા સ્વર્ગને આંગણે
અમારી દેવપાંખો ઉપર.

ત્રીજી દેવાંગનાઃ ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલ કરતાં
મહાવન ક્‌હાં ઓછાં અઘોર છે ?

વસુન્ધરાઃ એ જ ભૂલ ખાધી, દેવકુમારિકે !
મ્હારાં ચાપબાણ ઉતારી
મહાવનના એકાન્તે અડવી ફરતી.
ને ત્રિલોકના પરમ સુભટદેવને મે
મહાવનમાંથી જતો જવા દીધો.

ભરતદેવ ! ત્હમારી અપરાધણ છું.
અવન્તીકુમારીની સરોવરકુંજોમાં
કોઈ યે મૃગયા કેમ ખેલે ?
એ અતિભાવથી ત્હમને અપમાન્યા,
સ્નેહને અવગણી જવા યે દીધા.
પ્રેમપાશે રોક્યા હોત,
કીકીમાં પૂરી રાખ્યા હોત,
ચન્દ્રમહેલમાં કેદી કીધા હોત,
તો દિશાઓ ગાજે છે જેની હાકલથી,
ગાયાં જતાં નથી જેનાં યશોગાન
ઈર્ષાળુ અવનીપતિઓથી,
તે રાજમુગટ વીરશીરેન્દ્ર
મ્હારી ઢાલ થઇ ઉભત.
દસ્યુઓ એટલા પ્રારબ્ધીઃ
મ્હારાં એટલાં પ્રારબ્ધ ઓછાં.
ગંગાદ્વારનાં તીર્થ કરવાં યે
આમ સરજ્યાં હશે મ્હારે.

(સહિયરને સ્કન્ધે લટકી ટહેલે છે. નીચે ગુફા ફરતાં અન્ધારપછેડા ઓઢી કેટલાક માણસો આવી પત્થરશિલાઓ શા અડોલ ને અમ્મય સ્થપાઇ બેસે છે.)

આભમાંથી તારાઓ વીણી વીણી
મ્હારે ઓઢણીમાં ગૂંથવા હતા;
ભરતદેવ ! ત્હારો સ્નેહ પામવો
એટલો અઘરો ને અણમૂલો છે.

એક દેવાંગના: ચન્દ્રમા આઘો ઉડે છે,
પણ આંખમાં આવી વસે છે.
વસુન્ધરા! ઉપનિષદોને ભૂલી કે શું?
આઘેમાં આઘે, પણ પાસેમાં પાસે.

વસુન્ધરા: એ તો પરમેશ્વર,
નહીં કે પ્રીતમદેવ.

બીજી દેવાંગના: ત્હારા પ્રીતમને પરમેશ્વર માન,
એટલે ઋચા સાચી પડશે.
સૂર્યના મનોવેગી પ્રકાશ શો
અધઘડીમાં આકાશો ઓળંગી આવશે.
ભરતદેવને તું ઓળખે છ?

વસુન્ધરા: હું મ્હને ઓળખું છું,
હું ત્હમને સહુને ઓળખું છું,
ભરતદેવને એથી અધિકા ઓળખું છું.
જાણ થશે કે આવી ઉભશે અંહી.
આર્યદેશે ઉગેલા સૂર્યનારાયણને
કોણ ન ઓળખે?
યુગયુગના યુગધર્મ શીખવનારને
કોણ ન પિછાને?
ગગનની ઝાલરે ઝાલરે
અલેખેલા છે એના તો નામાક્ષરો:
આંખ ઉઘાડે તે વાંચે.
મ્હારા ઉરસિંહાસને વિરાજતો પ્રભુ,
મ્હારા કીકીમંડળે નાચતો નટવર,
એને યે હું ન ઓળખું?

ભીષણમન્થા: (ગુફાદ્વારમાંથી બહાર આવીને)

મહાગુફા સજ્જ છે
પદ્મણીના નરમેધને કાજે.
વડલે વાંદરાં ઉભરાય એમ
ઉભરાશે હવે અંહી દસ્યુપરિવાર.
પદ્મણીને તેડી લાવું ગુફામન્દિરે.

(ભીષણમન્થા કુંજમ્હડાવે ચ્હડે છે. ભીષણમન્થાને આવતી નિરખી દેવાંગનાઓ વડલામાં અલોપ થાય છે, ને પાછળ અન્ધકાર મૂકી દૈવી દીપમાલા હોલવાઈ જાય છે.

લાખા વાસસ્થળને આધારે જલભૂલભૂલામણીનાં વ્હેણ દૂરતો–ઓળગનો દસ્યુસંઘ દિશદિશમાંથી આવી ગુફાદ્વારે ઉભ–રાય છે, વનનાચ માંડે છે.)

એક દસ્યુ: અહ્ણો ! દાદો આવ્યો છે.

બીજો દસ્યુ: દાદો તો દુઃખ ટાળશે.

દસ્યુસંઘ: હો સોમદેવ ! આયમી મા જઈશ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે:
હો સોમ ! ત્હને પોપચેથી પીશ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

હો સોમ ! ત્હારાં કિરણોનાં બાણ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે;
હો સોમ ! એ તો વીંધે પંચ પ્રાણ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

(એક ભવ્યમૂર્તિ દાદો ને એ દાદાનો સાગરીત બે ગુફામાં જાય છે, દસ્યુકુન હેમને પાયે લાગે છે)

સીપણમન્થા જગતની એ પદ્મણી !
એ ઘડીનાં ઘડિયાળા વાગે છે
કે જ્યહારે જીવ ને કાયા જૂદા પડે
ગુગાદારનો ઉદ્ધાર આવો નથી

વસુન્ધરા એકના મૃત્યુથી અનેક ઉગરતા હોય
તો એકે મરવુ જ જોઇએ
એક આર્યાના બલિદાનથી
દસ્યુકુલ ઉદ્ધરશે આજે
આર્યત્વને એથી અધિકું વ્હાલુ શુ ?
ચાલો, હુ સજ્જ છુ યજ્ઞમાં હોમાવા
હુતાશ તો સુપ્રોજ્જ્વળ છે ને ?

સીપણમન્થા મહાગુફા યે સજ્જ છે
પદ્મણીના નરમેધને કાજ.

(બન્ને ઉતરવા માંડે છે. ઉપર પણ શિનાઓ જેવા કૂટસ્થ અન્ધારપછેડો ઓઢેલા માણસો આવી ઠામઠામ સ્થપાયા છે, નીચે ગુફાદ્વારે દસ્યુઓનો વનનાચ ચાલતો જ હોય છે)

દસ્યુસંઘ હો સોમ ! ત્હારી ચન્દનીને તીર,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે
હો સોમ ! હુ તો પ્રેમનો અમીર,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

હો સોમ ! ત્હારા મણિથી જડાવ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે;
હો સોમ ! મ્હારી મહારાણી લાવઃ
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

(હારે હારે ચાલતી પૂર્ણિમા ને અમાસ સમોવડી વસુન્ધરા ને ભીષણમન્થા નીચે ગુફાચોકમાં આવે છે.)

અઘોરનાથઃ જળદેવના ઘોડાઓ ! નિરખો
નરમેધના મહોત્સવની મહારાણી.

(વનનાચ અટકે છે. દસ્યુસંઘ વસુન્ધરાના ઝળહળતા વર્ચસ્દર્શને દર્શનમુગ્ધ થાય છેઃ કોઈક દંડવત પ્રણામ કરે છે.

ત્ય્હાં ગુફાઘુમ્મટની એક મહાશિલા એક દસ્યુમાથે ઉપરથી પડે છે.)

ભીષણમન્થાઃ દેવી કોપ્યાં છે, મ્હારા વરૂઓ !
પટ્ટરાણીના નરમેધે ધરપાશે !

(ગુફા ઉપરથી બીજી મહાશિલા પડે છે. દિવાલો કમ્પે છે, સારી યે ગુફા ધ્રૂજે છે.)

ગુફામાંથી ઘોષણા }: મ્હારે નરમેધ નથી જોઈતો.

(ગુફાનો ઘુમ્મટ પડે છે.)

અઘોરનાથઃ તો પન્નણી નહીં ન્હડાવિયે, મા !

(દાદાનો સાગરીત ધ્રૂણતો ધ્રૂણતો ગુફામાંથી આવે છે, પાછળ વિશાલાક્ષ દાદો પધારે છે)

દાદોઃ ભૂલી ગયા ? પૂર ન્હડી
પુત્રોને તાણી ગયાં તે ?
ભૂલી ગયા ? પુત્રીઓને
મધ્વરો પી ગયા તે ?
ભૂલી ગયા ? સાગરભરતીમાં
નંદ ખેંચાઇ ગયા તે ?

(ધીરે ધીરે આખી યે ગુફા પડે છે, ઉપરનો વડલો લચી-નમી જાય છે.)

અઘોરનાથઃ મ્હારી પુત્રી ગઈ.

ભીષણમન્થાઃ મ્હારો પુત્ર ગયો.

દાદોઃ જૂવો ! ગુફા જમીનદોસ્ત થઈ.
શિલાઓ માત્ર પાછળ રહી.
શિલાઓ ! ફાટો, ને માણસ આવ—

(શિલાઓ ફાટી મંહીથી આર્ય યોધરાજો નીકળે છે.)

ભીષણમન્થાઃ આ નવો દાદો તો મહાજાદુગારો
જાણે દેવનો દીકરો.

દાદોઃ અઘોરનાથ ! ભરતી નહીં ઉભરાય,
પૂર નહીં છલકાય કાંઠા બ્હાર,
મધ્ધર નહીં મારે આજ પછી.

ભીષણમન્થાઃ અમારૂં એ જ વીનવણું છે;
અમારાં બાલકોનો ઉદ્ધાર.

દાદોઃ અન્યનાં બાલક ઉદ્ધારશો,
તો જ ત્હમારાં યે ઉદ્ધરશે.

(વજ્રધન્વાને)
વજ્રધન્વા ! શરધારાઓ વરસાવો,
વેલુબન્ધ વીંધો પેલો,
જલપૂરનો કોટ થઇ ઉભેલો.
અખંડ વહેવડાવો ભાગીરથીનાં પાણી.
મંગમબ્હારૂં ખુલ્લું કરો
ભાગીરથી ને મહાસાગરનું.

અઘોરનાથઃ ભાગીરથી ન ઉભરાય—

(બાણધારા વરસાવી વજ્રધન્વા વેલુડાંડો તોડે છે; ભાગીરથી સાગરમાં વહેવા માંડે છે; પૂર ઉતરે છે; પટ ગંભીરાય છે; ફરતી પથરાયેલી–વેરાયેલી પાણીની ભૂલભૂલામણી મટી એકપટ ગંગાનદ થાય છે. દાદાને બધો દસ્યુસંઘ ચરણવન્દના કરે છે.)

દસ્યુઓનો મુખીઃ આ તો અજબ જાદુગારો !
નદીને કહે આમ જા,
ને દરિયાને કહે આમ કરઃ

ને નદી ને સાગર એનાં કહ્યાં કરે !
અજય, બાપજી ! અજય છો અવની ઉપર.
બીજો એવો નથી દીઠો.
પરમેશ્વર એવો હોય તો ભલે.

(દસ્યુસંઘ હસ્તાંજલિની પ્રણિપત કરી ઉભો રહે છે.)

વજ્રબન્ધુ: ઓળખો છો એ કોણ છે?
આર્યાવર્તમાં ઉગેલો સૂર્ય, ભરતદેવ

અઘોરનાથ: સૂરજ સ્હામે તે કાંઇ થવાય?

ભીષણમન્થા: સૂરજ તો અજવાળાં કરે ને?

ભરતદેવ: અઘોરનાથ! ભીષણમન્થા!
જલદેવતાનાં બહાદુર સન્તાનો!
અગરચન્દનનાં બારણાં પાડવીશ,
દેવીનુ નદમન્દિર ચણાવી સ્થાપના કરજો

(ભીષણમન્થા વસુન્ધરાને બ્હાંય ઝાલી તેડી લાવે છે,
સ્વપ્નામાં ચાલતી જેવી વસુન્ધરા આવે છે.)

ભીષણમન્થા: લે, બાપજી! ત્હારી પરણ્ણી.

અઘોરનાથ: ગંગાદ્વારના દસ્યુસંઘને
નરમેધના શપથ છે આજથી.
દસ્યુઓ ત્હારા દાસ છે, દેવ

લીપવુમન્થા: અમે તો ત્હારી પૂજા માંડશું, દાદા !

ભરતદેવ: નહીં, સાગરનાં સન્તાનો ! કદી નહીં.
મનુષ્યપૂજા ન હોય મહીતલમાં.
પૂજા પ્રભુની, કે પ્રભુના અંશની.
જેનાં કિરણે સાગર સળકે છે,
ઉભરાય છે ને ઓસરે છે,
અમૃતનાથની એ ગ્રામપૂજા જ શોભે
સાગરહૈયે રમન્તાં જલઘોડલાંઓને તો.
તીર્થવાસીને મા પજવશો,
એટલી મ્હારી આણ માનજો.

(ભરતદેવ ને વસુન્ધરા અન્યોન્યને ઓળખી પરસ્પરની આંખોમાં જ ઘડીક અનિમિષ નિહાળી રહે છે. એ નયનદોરે નટવર શા કંઇ કંઈ ઉરભાવ નાચી જાય છે. ઉભય અવાક્ છે, ઉભય ગતિમૂર્છ્યાં છે.)

ભરતદેવ: (થોડીક વારે આત્મભાન પાછું જાગતાં)
સુભટપતિ ! પૃથ્વીની પટ્ટરાણીને,
અવન્તી દેશની રાજલક્ષ્મીને
અવન્તીનાથને જઇ સોંપી આવો.
કહેજો, અવન્તીયશ તે પૌરવકીર્તિ છે.

વસુન્ધરા: (પલકપલકે ભરતદેવ ભણી, ઉડતી ચકલીની પાંખ સમી, મીટ ભરી લેતી ને સાળુની ગ્રંથીકોર મંડોરતી સંકોરતી સ્વગત)
એમ થતું હતું કે

કોણ જાણે શું યે કરશે.
હાશ, હવે અવન્તી જ્વાશે.

(આર્યસુભટો વસુન્ધરાને લઇ ચાલવા માંડે છે ત્હાં અન્તરિક્ષને વડલેથી દીપમાલા પ્રગટે છે, ને દેવાંગનાઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને ભરતદેવને દેવફૂલડે વધાવે છે. ભરતદેવ જયરથંભ શા અડોલ સ્મિતમુદ્રાએ ઉભેલ છે.)

દેવાંગનાઓઃ રાજરાજેન્દ્રનો જય હો !
છે, ને ઉઘાડશો આપનાં
રસરાજવીનાં એ રસલોચનો ?
ને નિરખશો તડફતી પ્રેમપંખિણીના
ઉડતા ને ઉછળતા એ ઉરભાવ ?
પ્રેમદાના પ્રેમને પુરુષો પિછાનશે ?
કે નહીં પારખે કદી યે ?

પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર !
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચાર.

આભલડે ઉભી જગ કરો છો ઝાકઝોરઃ
એક એને નહીં ઉજ્જ્વલો ? અમૃતના ચોર !
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે ચકોર.

આડું જૂવે, પાછું જૂવે, સંકોરે સાળીકોરઃ
અણખોલી ઉડન્તી કરે આંખડલી મદઝોરઃ
પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર !

(છેલ્લું ચરણ ગાતાં ગાતાં સહુ દેવાંગનાઓ વસુન્ધરાને પોતાની પાંખે બેસારી આકાશમાં ઉડી જાય છે. સ્વર્ગે પાછી સિધાવતી ઉર્વશી પાછળ પુરૂરવા તલફતી આંખે નિહાળી રહ્યા હતા તેમ ભરતદેવ આછી–આછી થતી વસુન્ધરાની પાછળ નિરાશા ને અભિલાષાની લોલવિલોલ નજરો ફેંકતા ભાગીરથી આરે રહે છે.

ભાગીરથીને મ્હામે તીર અવન્તીકુમાર ને તેમના વ્યાઘ્રાંઅગધારી યોધરાજો આવી પહોંચે છે.)

રાજર્ષિ ભરતઃ—

અંક ત્રીજો

પ્રવેશ પહેલોઃ

મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી

અવન્તીનાથઃ ઉજ્જયિનીના ભાગ્યવિધાતા ! નમસ્તે.

(અન્તર્ખંડમાં મહાકાલેશ્વરજીની સમીપ યોધરાજને નિહાળી રંગમંડપના ગર્ભદ્વારમાં જ થંભી જાય છે.

(શિપ્રાને આરે મહાકાલેશ્વરના શિવમન્દિરમાં સાયંકાળના આછા પડછાયા, પ્રકાશ ને અન્ધકારના ઉજમાળા ગાલીચા શા, પથરાયેલા છે. રંગમંડપમાં ને જ્યોતિર્લિંગના ગર્ભદ્વારમાં ઘેરાશ ગાઢ ગોરમ્ભાયેલી છે. પરબ્રહ્મને જાણે મહામાયાનાં આવરણ ચ્હડતાં હોય ને નવબ્રહ્માંડ સર્જાતા હોય તેમ એ કિરણગૂંથણીમાં, તેજતિમિરની એ અન્ધિકામાં કંઇ કંઇ સર્જનો તરવરતાં હોય છે.

(મહાકાલેશ્વરજીના જ્યોતિર્લિંગ સન્મુખ દીપકવચધારી પ્રચંડ કો મહાયોધ હસ્તાંજલિ કરી રહી વિરાજેલ છે.)

મહાયોધઃ નમસ્તે ! મહાદેવા ! નમસ્તે !

બ્રહ્માંડના કલ્યાણનિધિ શિવજી ! નમસ્તે !
આર્યાવર્તના અન્ધકાર ઉતારવા
દિશદિશને દેવવન્દ્યા ખોળે
દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ પ્રગટ્યાંઃ
અબ્રહ્મણ્ય ને અનાર્યતા રહો યે હજી,
વસ્ત્રોમાંની કરચલીઓ ને ઝાંખરોની પેઠે,

સન્તાયાં છે આર્યાવર્તમાં ઠામઠામ.
પડછાયા વિનાનો દિવસ,
અન્ધકારના ઓળા યે વિનાની પૂર્ણિમા,
જગતમાં ઉગશે કદી યે ? પ્રભો !

(આશ્ચર્યનયને ને કૌતુકમુદ્રાએ આજાનબાહુ અવન્તીનાથ વીરત્વનીતરતા યોધરાજની આરતી સાંભળી રહે છે.)

મધ્યાહ્નના મહાપ્રતાપી માર્તંડદેવનું
મધ્યાકાશમાં સિંહાસન મંડાય છે,
તેમ મધ્યદેશને પુણ્યઉછંગે
મંડાયું છે મહાકાલેશ્વરજીનું દેવતખ્ત.
સૂર્યમાલામાં સૂર્યરાજ છે
તેમ આર્યાવર્તમાં છે મહાકાલેશ્વર.
કલ્યાણનાથ ! કાળના યે કાળ !
સર્વજેતા મહાકાલના યે જયપતિ !
'જગતને ત્હમારૂં શરણું જ સાચ્ચું છે.
દુનિયાના વિનશ્વર મહાદરબારમાં
શાશ્વત ને ચિરંજીવ ને કાલાતીત
આપ જ છો એક ભદ્રકાલીશ્વર.
સંસારસાગરમાંની તરણતારિણી દેવનૌકા
જીવનતીર્થની તો એક આપ છો.

અવન્તીનાથ: (ન રહેવાતાં—ન રહેવાતાં અમર્યાદાને)
યોધરાજ ! નમસ્તે !
મહાકાલેશ્વરજી છે મધ્યદેશનું દેવછત્ર.
લક્ષ્મી સરસ્વતી બુદ્ધિ પ્રભા

-સહુ પ્રફુલ્લેલી પુષ્પલતાઓ છે
એમનાં દેવમુક્તાં કિરણમંડલમાંથી.
એ ચન્દ્રમૌલીશ્વરને ભાલપ્રદેશે તગતગતી
ઉજ્જયિની તો ચન્દ્રકલા છે.

યોધરાજ: અવન્તીદેવનું રાજવેણ ખોટું ન હોય.
એ ચન્દ્રજ્યોતનાં છે અમૃતઅજવાળાં
ઉજ્જયિની ને ઉજ્જયિનીવાસીઓનાં.
જેવાં ચન્દ્રકલાનાં કિરણો ઉડે છે,
એવાં ઉડે છે ઉચ્ચાં
ઉજ્જયિનીનાં યે ભાગ્યકિરણો.
સારા યે આર્યાવર્તમાં સોહાશે.

અવન્તીનાથ: યોધદેવ ! આર્યયોધ જણાવ છો.
ઉજ્જયિનીને જીતવા પધારી
ઉજ્જયિનીને બિરદાવો છો.
ઉજ્જયિનીનાથને ઋણભારે ચાંપો છો.

યોધરાજ: અવન્તીદેવ ! ઉજ્જયિનીને બિરદાવવી એટલે
આર્યોને કાજે ઉજ્જયિની જયધર્મ ભાખવી.
સારું ન હોય, અવન્તીદેવ !
જીતવાને તે યોગ્ય ન હોય.

અવન્તીનાથ: યોધરાજ ! આર્યો શું વાંછે છે ?
ઉજ્જયિનીનો જય, કે ઉજ્જયિનીની મૈત્રી ?

યોધરાજ આયો ઉજ્જયિનીની મૈની માગે છે
સરસ્વતીનું ધામ, લક્ષ્મીનુ મન્દિર,
સુજનતાના પ્રાસાદ સમી ઉજ્જયિની
આર્યતાની અરિ ન હો
આર્યાવર્તમા ઉતારેલી ગ્રહમાલા શા
વેરાયેલા તીર્થોની તીર્થરક્ષાના
સદ્ધર્મદિગ્વિજયમા
બ્રહ્માવર્તના ભરતરાજની મગાથી હો
આર્ય યોધગણુનો એ મહારાય છે

અવન્તીનાથ અવન્તીની સમશેરો વીજળીપાયેલી છે,
અવન્તીનાં વજ્રચાપ ને શરભાથા
વિશ્વકર્માના ઘડેલા–ભરેલા છે
એક મહાસંગ્રામ પછી મળીશુ,
ભેળા બેસી શોધીશુ ભાગ્યલેખના મન્ત્રો
પણ યોધરાજ! આર્યોને જઈ કહેજો,
અવન્તીનાથે આર્યદેવના ઋણિ છે
કિષ્કિન્ધાની મહાવાનરસેના,
મહા માસના અણધાર્યા મેઘગોરંભા શી,
ઉજ્જયિનીને ગઈ રાતે ઘેરી વળી,
શિપ્રાનાં પાણી ડ્હોળા કીધાં
મહાકાલેશ્વરનો ધ્વજદંડ ઉતાર્યો,
ત્યા, અવન્તીયોધગણ આવતા–આવતામા,
એક આર્ય યોધરાજ પધાર્યો
ગિરિશિખર શો પ્રચંડ,

ગરૂડરાજ શો ઘૂમતો,
વીરમુગટ શો પરાક્રમીઃ
પ્રજાઓના પ્રારબ્ધનો ઘડનાર,
અવનીતલવાસી જાણે બ્રહ્મા.
એના રથચક્રથી ધરણી ધ્રૂજતી.

યોધરાજઃ એવા નહીં, તે આર્યયોધ નહીં.
આર્યો તો આભના આધાર છેઃ
પણ ગૌરવ તો ગુણપારખનું.

અવન્તીનાથઃ ઉખાડ્યું રાવણું એક વૃક્ષ,
કીધી એની મહાગદા,
ને કિષ્કિન્ધાના પશુદળને
દળ્યું–કંઇ દળ્યું એ યોધરાજે !
આભ ને અવનીની વચ્ચે
કાલચક્ર માનવજાતને દળે છે તેમ.
ઉજ્જયિનીને ઉગારી એ યોધદેવે.
હજારો વચ્ચે એક ઘૂમતો,
જલમોજાંઓ વચ્ચે જાણે જયનૌકા.

દેવરાજઃ આર્યો તો અમૃત પી અવતર્યાં છે.
દેવદાનવના સાગરમન્થનકાલે
દેવોએ પીતાં વધેલું અમૃત
આર્યકુલને પાયું હતું અમરનાથે.

અવન્તીનાથ: દુશ્મનના દુશ્મન શું તો દોસ્તી
સાંધે અવનીના અવનીપાલો.
આ તો અવનીપાલ જ નહીં,
દેવકુલનો જાણે દેવપાલ.
અવન્તીને ઉગારી એ અરિદેવે.

યોધરાજ: છળ, કપટ, પીઠના ઘા,
દુશ્મનના દુશ્મન શું મૈત્રી,
પાંખ કાપી ઉડાડવાં ને વીંધવા.
એ આર્યનીતિ નથી, અવન્તીદેવ !
ઉજ્જયિનીને ઉગારી છે તે અપનાવવા.
અવન્તીને આર્યો અખંડ વાંછે છે.
કિષ્કિન્ધાની વાનરસેના
અવન્તીની કોરે ખંડિત કરે,
કોરખંડાયેલો યે એ ચન્દ્ર જીતવો
આર્યોને તો અપયશ જ છે.
ઉજ્જયિનીની પૂર્ણિમાને જીતવાના
આર્યોના છે વીરઅભિલાષ.
અસ્તંગમિતમહિમા ઉજ્જયિનીને જીને,
આર્યોનો યે મહિમા તો
એટલો ઓસરી જાય યશઝુવાળથી.
અવન્તીના મધ્યાહ્નના સૂર્યથી
બ્રહ્માવર્તના મુગટને વધાવવો છે.

અવન્તીનાથ: સૂરજ સ્હામે યે ઉઘાડી આંખે ચાલો
એવા છો આર્યરાજ, યોધદેવ !

બાણચાપ ને ટોપકવચ તો
અવન્તીયોધરાજોનાં યે છે અજેય:
સૂરજની કિરણવેલ સમી
સોનાવેલે શણગારેલાં.
પણ આર્યોનાં તો શસ્ત્રઅસ્ત્ર જ ન્યારાં.
ભરતદેવને ભાથે ભર્યાં છે
હૈયાને નાથતા ઋણપાશ:
ને સિંહને ય જાણે નાથે છે
સુજનતાના એ ઋણદોરથી.

યોધરાજ: એ જ, અવન્તીદેવ ! આર્યતા.
વીરત્વ ઓછાં નથી આર્યોનાં,
સૌજન્ય એથી સવિશેષ છે.
અને એથી જ છે, અવન્તીદેવ !
જગનભરમાં આર્યત્વનો દિગ્વિજય.

અવન્તીનાથ: એવા આર્યત્વનો સદા જય હો !
આટઆટલાં પખવાડિયાંથી મોરચા માંડ્યા છે,
નથી એક્કે સુન્દરીનું અપમાન,
નથી એક્કે નિઃશસ્ત્રીને શસ્ત્રશામન,
નથી એક્કે પુરજનને સૈન્યપીડન.

યોધરાજ: બ્રહ્મવર્તના એ બ્રહ્મબોધ;
યુદ્ધ આદરતાં યે પરમ બ્રાહ્મણ.
રણસંગ્રામે એમનાં તો ધર્મયુદ્ધ.

અ. ૩, પ્ર ૧, પા ૧૧૮

અવન્તીનાથ· એવાથી તો જીતાણુ ગે મારૂ

યોધરાજ (ઉત્સાહપ્રેરણાથી વડવાળી શા ધ્રૂજતા ઉઠીને)
આજાનબાહુ છો, અવન્તીન્દ્ર !
આર્યોના અરિ થવાને યોગ્ય છો
સ્મરણે મચી રાખજો આ યોધવેણુ
બ્રહ્માવર્તના મહારાજવી અવન્તીન્દ્ર
ભગતરાજના યે પૂજનીય થશે

(યોધરાજ અલોપ થાય છે રંગમંડપના ગર્ભદ્વારને માપતા અવન્તીનાથ એકજ, માનવસ્થંભ શા, રહે છે

યોધરાજના વીરશબ્દને જાણે ઝીલી વર્ષ દિગન્તમા પ્રસરાવતી જેવી મહાકાલેશ્વરની સાયઆરતી ગર્ભદ્વારમાંથી રંગમંડપમાંથી ને શિખર મન્દિરમાથી પૂરની પેઠે વહતી આકાશમા ગાજી રહે છે)

પ્રવેશ બીજો:

બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા

(સરસ્વતીને તીરે બ્રહ્માવર્તમાં એક સઘન કુંજમાં સૂર્યમંડલ સમી તેજસ્વી બ્રહ્મસભા મળી છે. ગ્રહો ને ઉપગ્રહો સમા ઝળહળતા ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વી ને ઋષિકુમારો એકઠા મળેલા છે. ઉપર વૃક્ષશાખાઓ વીંઝણો નાંખે છે, કુંજઘટા સૂર્યતાપને નિવારી લે છે, ને દર્ભ કુશ શણ ને ઉનના તેમ જ છાલાના ગાલીચાઓ ઉપર બ્રહ્મવર્ચસ્વી બ્રાહ્મણો વિરાજેલા છે.)

અમાત્યઃ તપોધન પુણ્યપ્રભાવી ધર્મતેજસ્વી
આ બ્રહ્મસભાની સમીપે
મહારાજ પૌરવદેવની વિજ્ઞપ્તિઓ બે છેઃ
દેવપાવન પુરુવંશનું ધર્માસન
કઇ રાજનગરીમાં સ્થાપવુંઃ
અને વિન્ધ્યાટવિના મહાવનની સીમાઓ
આર્યજનોએ ઓળંગવી કે નહીં ?

(કુલપતિ કણ્વ ને વલ્કલધારિણી શકુન્તલા, સા-

લિન્યાશ્રમના બ્રહ્મપરિવાર સાથે, પધારે છે. બ્રહ્મસભા ઉભી થાય છે, સહુ પરસ્પરને વન્દન વન્દે છે.)

અમાત્ય: (આગળ આવીને શિરસા વન્દી હસ્તાંજલિ કરી રહીને)
રાજમાતુશ્રી ! પ્રણમું છું.
પૌરવકુલનો જય હો જગતમાં.

શકુન્તલા: (પૂર્વસ્મરણો ખડાં થયે આછી વિષાદછાયા મુખચન્દ્રિકા ઉપર ને કંઠમાધુર્યમાં પડયા પછી)
મન્ત્રીશ્વર ! કલ્યાણ થાવ.
પૌરવપુરમાં કુશળ વર્તે છે ને ?
પુરુવંશનું ધર્માસન તો પુણ્યવન્તું છે ને !

અમાત્ય: આ બ્રહ્મર્ષિઓના આશીર્વાદથી
ને આર્યોના આર્યત્વના ઓજસ્થી
સુખ ને કલ્યાણ પ્રવર્તે છે પુરુનગરીમાં.
આપના મહાનુભાવ પુત્રદેવ તો
કલ્યાણયશસ્વી પિતૃઓનાં યે પુણ્ય
ઋણુપ્રભાળાં કરશે.

કણ્વ: ઋષિકુમારો ! ગાવ એ
બ્રહ્મજ્ઞાનભર્યો ભારતમહિમા.
આર્યાવર્તની ગુણગૌરવી બ્રહ્મસભામાં
ગાવ એ ઇતિહાસનાં બ્રહ્મગાન,
ભાવિ અને ભૂતકાલનાં.

ચાર ઋષિ.–(બ્રહ્મસભા સન્મુખ આવીને)

કુમારો ,સપ્તસિન્ધુ ! બ્રહ્માવર્ત ! તક્ષશિલા ! ને નલીન્દ !
ગંગાતટના પવિત્ર ઋષ્યાશ્રમ હો !
પંચવટી ! બોધીસત્વ ! જમનાજીનાં ગોપીતત્વ !
આચાર્યો કેરાં પુનિત જન્મતીર્થ હો !
ગાઓ–ગાઓ મળી સર્વ ભારતનાં બ્રહ્મગાન.

ગાઓ એહ ગુણવાર્તા,
ગુણપૂજક જગનાં નરનાર હો !

ઉપનિષદ ! યોગમયતા, ભાગવત ! ભક્તિપરાયણતા
દર્શનો ! લોકકૃતુકકર બુદ્ધિપ્રાગલ્ભ્યે;
વેદસંહિતા ! અગમ્ય અગોચર
વાણીમાંના સહુ વાણીપર ભાવેઃ
.ગાઓ–ગાઓ મળીસર્વ ભારતનાં બ્રહ્મગાન.

ગગનકમ્પાવત ગીતે, પૃથ્વિકુંજ પડઘો પાડીને,
ઉદ્‌ગાતા ઓ !
કાલચક્ર વીંધી શબ્દબાણથી
વિપુલવૈભવી ભવ્ય કાવ્યથી ગાઓઃ

ગભીર–ગભીર ધીરે નાદેઃ
ધીરે ધીરેઃ
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

અં. ૩, પ્ર ૨, પા ૧૯૨

તપસ્વીઃ (બ્રહ્મસભાને)
ઋષિજનો ! યોગીજનો ! તપસ્વીઓ !
કુલપતિ કણ્વ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે,
બ્રહ્મસભાને બ્રહ્માસને તે જ શોભે
પૌરવવંશની માતા દેવી શકુન્તલા પે,
જીવનના કેટલાક વર્ષો શિવાય,
આજન્મતપસ્વિની જ છે
બ્રહ્મસભાને અર્ધ બ્રહ્માસને તે શોભે.
વિરાજો બ્રહ્માસને, બ્રહ્માવર્તના મહાઅતિથિઓ !

(બ્રહ્મતેજથી બ્રહ્મણોના મુખસૂર્ય ઝગારા
મારી રહ્યા છે એવી નક્ષત્રમંડલિ સમી બ્રહ્મ-
સભા ગોઠવાય છે.)

કણ્વ મન્ત્રીશ્વર ! આર્યત્વના અવતાર
મહારાજ ભરતદેવનો આમન્ત્રેલો
આ બ્રહ્મસમાજ મળ્યો છે અહીં
શો સન્દેશ છે પુરુકુલપ્રદીપનો ?

અમાત્યઃ બ્રહ્મવર્ચસ્વી આ બ્રહ્મસભાને
મહારાજ ભરતદેવે ચરણવન્દના કહાવી છે.
તપોધન–જ્ઞાનધન–ચારિત્ર્યધનવન્તા
બ્રહ્મરાજોને અશ્વમેધમાં આમન્ત્ર્યા છે
ને બે આર્યપ્રશ્નોના નિર્ણય વિનવ્યા છે
એક આર્યત્વનુ ધર્માસન ક્યહાં સ્થાપવુ ?

એ: વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં ?
ગંગાદ્વારના નરમેધને અટકાવી
અસુરો કનેથી અમરકન્યકાઓ છોડાવવા
મહારાજ સ્વયં પાતાલમાં પધાર્યા છે.

બ્રહ્મસભા: જય હો એ પૌરવકુલનો,
જય હો એ જયકિરીટીનો.
દેવો તીર્થો અને બ્રાહ્મણોનો તો
પૌરવવંશ પરમહિતસ્વી જ છે સદા.

તપસ્વી: યજ્ઞમહોત્સવપ્રસંગે આશીર્વાદ દેવા
બ્રહ્મસભા પૌરવપુરમાં આવશે:
આર્યત્વના પરાક્રમયજ્ઞમાં
કુલપતિ કણ્વદેવને આચાર્યપદે સ્થાપશે

બ્રહ્મસભા: કુલપતિ કણ્વ જ આચાર્યપદે શોભે—

તપસ્વી: દિનના તેજસૂયજ્ઞમાં દિવાકરની પેઠે.

કણ્વ: દેવોની દેવવાણી છે કે
ગંગાયમુનાના મહાપ્રવાહ અવરોધી
ભરતદેવ સવાસો અશ્વમેધ કરશે.
શકુન્તલા ! ત્હમારો પુત્રદેવ,
દશરથના રામચન્દ્રજીની પેઠે,
ત્હમને યે પરાક્રમોથી વિસરાવશે.

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૪

યોગીન્દ્રઃ આર્યકુલની કીર્તિનાં દુંદુભિ
ભૂમંડલમાં ભરતદેવ વગડાવશેઃ
ને એ જયયજ્ઞોના મહોત્સવોના આચાર્યદેવ
કુલપતિ કણ્વ મુનીશ્વર
દેવમંડલમાં તે જાણ કરશે.

મુનિ વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવાનો પ્રશ્ન વિકટ છે.
આર્યોની ભરતીને ઓટ નથી
ત્રિકાલના ઝાંપા સુધી એ.
સૃજનકાલથી ચાર–ચાર કોટ માંડ્યા છે
ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે.
નર્મદા ને તપતિના મહાનદ,
વિન્ધ્યા ને વિન્ધ્યાપાદના ગિરિવરો,
ઉભા છે વેરાયેલા આંતરીને.
ઉતરાય તો ઓળંગવા
અન્ધકારમાં પ્રકાશ પાડવાને કાજ.
જાવ, ને જય કરો, આર્યકુલ !

શાસ્ત્રવેત્તા· (સ્મૃતિનો શ્લોક ભણીને)
आसमुद्रात्तु वै पूर्वात्,
आसमुद्रात्तु पश्चिमात्,
तयोरेवान्तरं गिर्योः
आर्यावर्तं विदु र्बुधाः

કાળું શૃંગ ફરે એટલો આર્યાવર્ત;
સોમતીર્થથી અવન્તી અને ગંગાદ્વાર.
પુરુવંશનો એટલો આર્યદેશ.

યોગીન્દ્ર: મહીપાલને મહીની અવધો કેવી ?
લોકપાલને લોકસીમાઓ ક્યહાંથી ?
નિઃસીમ ને નિરવધિ છે
આર્યકુલનો આર્યાવર્ત તોઃ
પૃથ્વી જેટલો પથરાતો
ને વ્યોમ જેટલો વિસ્તરતો.
ભરતવંશ જગતભરમાં ફેલરાશે.

કણ્વ: શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે,
સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે,
જીવનવિધાન એક છેઃ
ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વડિલોનો વારસ
વિધવિધવર્ણો આર્યદેશ એક જ છે.
રૂમઝૂમતી સાગરમેખલાથી શોભતો
આર્યાવર્ત દેશ નથી, ખંડ છે,
ત્હેના ભાગો પ્રાન્તો નથી, દેશો છેઃ
એક જ આર્યદેહના એ અવયવો છે.
એ જ પરવો, ને એ જ ઉત્સવોઃ
એ જ સુખદુઃખના દિલાસા ને વિમાસા.
એક જ મેઘની એ અનેક ધારાઓઃ

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૬

એક જ પૌરવકુલના મહાવડલાની
દૂર-દૂર પથરાતી ને ઉગતી એ વડવાઇઓ.

શકુન્તલાઃ ભરતદેવના હાથમાં ચક્ર છે,
ભરત દેવના પગમાં પદ્મરેખ છે.

કણ્વઃ ભરતદેવ સાગરને ઓળંગશે,
ને મહાસાગરનાં મહાજલમાં ગે
ભવતરણી તરાવશે.
દેવમાયા સમી તપસ્વિની શકુન્તલાએ
ચક્રવર્તીનાં લક્ષણ ભાળ્યાં તે ભાખ્યાં.
ધરતીના દૂરદૂરના છેડા સુધી,
સાગરના મહાઆરાઓ લગી,
દિશાકાળની પાળ પર્યન્ત,
આર્યદેશ વાધતો વિસ્તરશે.
આર્યત્વ વિધિનું વિધાન છે,
આર્યત્વને અવરોધ નથી કાંઇ
નદનો ગિરિરાજનો કે સિન્ધુપગથારનો.
અગસ્ત્ય મુનિએ સમુદ્ર પીધો છે,
વિન્ધ્યાટવિ વસાવવા કાજે યે
એમને વિનતિ વિનવીએ.
બોલો બ્રહ્મસભાના બ્રહ્મદેવો !
આર્યકુલની ત્રિકાલની મહાગાથાઃ

(કણ્વ ઋષિ ઉચ્ચારાવે છે, બ્રહ્મસભા ઉચ્ચારે છે)

सहनाववतु, सह नौ भुनक्तु,
सहवीर्यं करवावहै;
तेजस्वीनावधीतमस्तु;
मा विद्विषावहै.

એ ગાજો, ને ઉજવજો જગત્યાત્રા.

યોગીન્દ્ર: બીજો પ્રશ્ન કપરો છે.

શાસ્ત્રવેત્તા: શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય ઉતારજો.

મહાજ્ઞાની: આમાં તો અનુભવની આણ—

તપસ્વી: ભવિષ્યકાલના મહાસાગરની પાર
આઘે ને આઘે આંખડી પરોવી
આર્યત્વની પાટનગરી સ્થાપજો.

કુળ્વ: महाजनाः येन गताः स पन्थः;
મહાજનના મન પૂછો-પૂછાવો.

(બ્રહ્મસભાને કિનારેથી એક તરુણ ઉઠે છે.)

તરુણ: મન્ત્રભવન ને મહામલ્લમંડપ
રાજમહેલમાં નિરનિરાળાં હોય છેઃ
તેમ સરસ્વતીતીરે બ્રહ્માવર્તમાં મન્ત્રરાજધાની,
ને યમુનાતીરે પૌરવપુરમાં
ધર્મરાજધાની સ્થપાય તો ?

અ. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૮

એક છેડેથી અવાજ:—:

વિદ્યા ને ધનમાં ને ડહાપણમાં
એ ગરીબ છે, બાલક છે.
સલાહની એની ધૃષ્ટતાને
ન સાંભળવી, તુચ્છકારવી.
બ્રહ્મસભાનુ અપમાન—

(બ્રહ્મસભામાં તોફાનીસાગરના ખળભળાટ
શો ઉછળાટ થઇ રહે છે.)

તપસ્વી: બ્રહ્મસભાને તો ત્હમે અપમાનો છો.
સયુક્તિક વચન બાલકનું યે સ્વીકારવું,
અયુક્તિક વચન વેદનું યે વર્જવું:
બ્રહ્મસભાનો એ ધર્મમન્ત્ર છે.

કણ્વ: તપસ્વીરાજ સાચ્ચું ભાખે છે.
ગરીબ કે તવંગર, સાક્ષર કે નીરક્ષર,
યુવાન કે વૃદ્ધના ભેદ
આર્યત્વભજતી બ્રહ્મસભામાં નથી:
યુક્તાયુક્તનો એક જ ભેદ છે.
એ યૌવનવૃદ્ધનું વચન જ સાચું છે,
એમની આછીપાતળી સુચના
એ બ્રહ્મસભાનો નિર્ણય થશે.
એ યૌવનવૃદ્ધને મન્ત્રીશ્વરજીને સોંપીશું.

આર્ય રાજનીતિમાં કેળવશે.
પૃથ્વીનો દીર્ઘદ્રષ્ટા મન્ત્રીશ્વર થશે એ.

તપસ્વી: તો સરસ્વતીતીરે મન્ત્રરાજધાની,
ને યમુનાતીરે ધર્મરાજધાની સ્થાપવી.
અંહી બ્રહ્મપુરી, ને ત્યાં ધર્મપુરી.

કણ્વ: આર્યકુલની એ સનાતન પાટનગરી નીવડશે
આર્યોનો પરમ રાજમન્ત્ર લોકસંગ્રહ છે.
બ્રહ્માવર્તમાં ને પૌરવપુરમાં,
મન્ત્રભવનમાં ને ધર્મભવનમાં,
એ મહામન્ત્ર જળાશે ત્યાં સુધી
પુણ્યજ્યોતિયો જ ઝળહળશે
આર્યો આર્યદેશ ને આર્યપાટનગરી.

તપસ્વી: મહર્ષિનાં વચન મિથ્યા નહીં જાય.
કાળનાં વાદળ ગડગડીને જશે,
તોફાનના ઝંઝાનિલ અમરારાને શમશે,
આર્યત્વની એ પાટનગરી નહીં મરે.
અશ્વ નબળા અસવારને ઉથલાવે:
આર્યત્વને ચૂકશે તો
અપરાજીતા આર્યવરને યે એમ
ઉથલાવી નીચે નાંખશે
એ જગત્શક્તિની પાટનગર.
મન્ત્રીરાજજી! સાંભળ્યાં ને
પ્રહસ્તાના બોલે યે મહાનિર્ણય?

અમાત્યઃ શિરસા સ્વીકારૂં છું બ્રહ્મસભાના બ્રહ્માદેશઃ
ત્રિકાલહિતસ્વી ને ઇતિહાસનિર્ણયાત્મક છે ને.
આર્યત્વની યુગદર્શિની છે આ બ્રહ્મસભાઃ
ઉગતા-આવતા ઇતિહાસોને ઘડનારી.

યોગીન્દ્ર. બ્રહ્મસભાને એક વિજ્ઞપ્તિ છે.

કશ્યપઃ યોગીજનના તો પુણ્યાદેશ જ હશે.

યોગીન્દ્રઃ ભરતદેવે નરમેધ અટકાવ્યાઃ
ગોમતીર્થ ગંગાદ્વાર ને હિમાદ્રિતટ—
તીર્થરાજોનું પરિત્રાણ કીધુંઃ
અવનીમાં આર્યત્વ વિસ્તાર્યુંઃ
આર્યાવર્તના કપાયેલા અવયવો સાંધી સાંધી
આર્યદેશનો અખંડદેહ સ્થાપ્યોઃ
દેવ તીર્થ બ્રાહ્મણોને અભયદાન દીધાંઃ
પૌરવકુલનો ધર્મધ્વજ પૃથ્વીમાં પરવરે છેઃ
બ્રહ્મસભાએ એ વિચારવું ઘટતું નથી ?

મહાજ્ઞાનીઃ વિચારકોને તો વિચારવું જ ઘટે ને ?
ભરતદેવનાં રથચક્ર, સૂર્યચક્ર શાં,
મ્હોટાં અજેય ચક્રશક્તિ છે,
ઘેરતાં ધરતીને ધરતીકમ્પ આપ છે.
૭ વર્ષના બાલ યુવરાજ
સિંહ વ્યાઘ્ર વરાહાદિને

વનના મહાવૃક્ષે બાંધતા:
આજે મહાઅનાર્યોને એમ બાંધે છે:
વૃક્ષની ડાળે-ડાળે રહડતા ને રમતા
આજે પૃથ્વીવલ્લાની ડાળે-ડાળે
રહડે છે ને રમે છે
પૃથ્વીલોકનો એ પુરુષોત્તમ.

યોગીન્દ્ર: અશ્વમેધના યજ્ઞમહોત્સવપ્રસંગે
રાજર્ષિનું મહાબિરદ
એ લોકપાલને બ્રહ્મસભા આપે તો ?

બ્રહ્મસભા: બિરદ આપો, બિરદ આપો:
રાજર્ષિનું બિરદ આપો.
કુલપતિને કહો, બ્રહ્મદેવો !
રાજર્ષિનો મુગટ પહેરાવશે.

કણ્વ: બ્રહ્મસભાની જેવી બ્રહ્માજ્ઞા.
ભરતદેવથી રાજર્ષિપદ શોભશે,
પુષ્પપરિમલિત ને પ્રભાવન્તું થશે.

શકુન્તલા. પુરુવંશનો ને આર્યકુલનો
આજે પુનરુદ્ધાર સ્થપાયો
બ્રહ્માવર્તની આ બ્રહ્મમહાસભામાં.

મન્ત્રીશ્વર: ભરતકુલની રાજમાતાના પદકમલ સમીપે.

મુનિરાજ: બોલો શ્રી ભરતકુલનો જય !

(આકાશ ગજાવતી બ્રહ્મસભા ભરતકુલના જય-
ધ્વનિથી ગાજી રહે છે, ને કુરુક્ષેત્રના મહારણ-
પગથાર ઉપર એ જયધ્વનિના પડઘાની તરં-
ગાવલિ, યુગના યુગ સુધી, ઉછળતી પ્રમગી
રહે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો:

ઉજ્જયિનીનો નગરચોક

(મોતી માણેક લીલમ હીરા: નાનારંગી રત્નમણિઓથી ઝળહળતી, ઉજ્જયિનીના નગરચોક ફરતી, લક્ષ્મીછલકાતી દુકાનો છે, ને એ લખપ્ધ્વજીઓની ને એ કોટિધ્વજીઓની દુકાનોએ લાખ્ખોનો વ્યવહાર ચાલે છે. સાતમાત માળના કુલભવનોની અગાસીઓમાં લગ્નમંડપો માંડેલા છે. નગરચોક વચ્ચે સ્ફાટિકપાળનો જલકુંડ છે, વેલમાંડવો છે, ને જલકુંડની મધ્યમાં ચોગમ લતાતોરણશોભિત, અવન્તીના યશપ્રતાપના દંડ શો, જયસ્થંભ છે. એ જયસ્થંભ ઉપર દિશદિશના આભમાં કીર્તિસ્ફુરતો અવન્તીનો રાજધ્વજ ઉડે છે. જલકુંડ ફરતી માલણોની ને ફલફૂલથી લચીનમી જતી મ્હેકતી દુકાનો છે.)

એક યુવતિ: લીધાં ? કુંકુમ ને મેંદી ?
ને કેશસંસ્કારના ધૂપ ?
—ને સાંભળ્યું ? કાલે સ્વયંવર છે;
દેશદેશના દેશનાથો પધારેલા છે,
રાજકુમારી હજી નથી આવ્યાં.
તો સ્વયંવર કોનો કરશે ?

બીજી: આર્યમેનાના યોધરાજોનો.

યુવતિ: અખાડામાં જીત્યા છે ને અવન્તીકુમારોને ?

આ તો દેવપૂજાની સામગ્રીઃ
પૂર્ણિમા પૂજવાની છે ને અમારે ?
પણ દેવવાણી કહે છે ને કે
સ્વયંવરને મુહૂર્તે રાજકુમારી પધારશે ?

પહેલી યુવતિ: સહુને રાજકુમારી વરવી છે,
કોઇને રાજકુમારી રક્ષવી નથી.
એ દહાડે તો, સાંભળ્યું ને ?—

બીજી યુવતિ: સાંભળ્યું ટોપકવચધારીનું પરાક્રમ,
શસ્ત્રસ્વામી યોધરાજનું વીરવીરત્વ,
ને જયકેસરની ઉજ્જયિનીનું ઉગરવું.
અવન્તી શું એવી અનાથ થઇ
કે પરની રક્ષી રક્ષાય,
ને પરની ઉગારી ઉગરે ?

પહેલી યુવતિ: પર હતા એ ? કે પોતાના ?
કહે છે ને ઓળખ્યા જ નથી કોઇએ !

(બન્ને યુવતિઓ જાય છે.)

એક સુન્દરી: કહે છે કે અવન્તીકુમારી
અન્ધારમુખા દસ્યુઓમાં નથી,
તેજોવદના દેવાંગનાઓમાં છે.
આર્ય સુભટોએ ઉગાર્યા નરમેધમાંથી.

બીજી સુન્દરી: આર્યસેના તો સેના જ નથી,
મહાજનનો સભાસમારંભ છે.
શું લીધું ? પુષ્પનો પંખો ?

પહેલી સુન્દરી: પૌરવપુરના અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
અવન્તીનાથે શા માટે બાંધ્યો હશે ?
ચન્દનવાડીમાં કાલે વાદળ ઘેરાયાં'તા ને;
ફૂલ ન ઉતર્યાં, ને જરા નીંઝ્યા યે નહીં.
ફૂલપંખો ને ફૂલચાદર વિના
એમને તો ઉંઘ જ આવતી નથી.

(બન્ને સુન્દરીઓ જાય છે. ઉપર ઉડતા વિમાનો આવે છે.)

એક માનિની: ઉત્તરમાં ગાન્ધાર અચ્છોદ ને સપ્તસિન્ધુ,
પૂર્વમાં અયોધ્યા મિથિલા ને ભદ્રવતી,
પશ્ચિમમાં સુરાષ્ટ્ર ને સિન્ધુદેશ:
એ દેશોમાંથી દેશપતિઓ પધાર્યા છે;
જાણે આભના યે થંભ,
જાણે દેશદેશના રત્નઝૂલતા દિગ્પાળ.

બીજી માનિની: સ્વયંવરમંડપ તો નગરસોહામણો છે.
અવન્તીના માનનો જાણે માંડવડો.
ઉજ્જયિનીના ઉછંગમાં જાણે
સાગર છલક્યો ને આભ ઉતાર્યો.
હાર મેખલાઓ કલગીઓ ફૂલઝુમ્મરોના
મણિઝળકાટ ને તારકતગમગાટથી

નયનઆંજતા મંડપથંભો તો જાણે
રત્નખચિત નવરંગ ચીર ઓઢીને
સ્વયંવરમાંડવડે દેવાંગનાઓ ઉભી !

પહેલી દેવાગનાઓ યે પધારશે સ્વયંવરે.
માનિની. દેવ તો ઉતર્યા'તા કાલે ચન્દનવાડીમાં,

બીજી કહે છે દેવપતિ હતા,
માનિની કોઈએ ઓળખ્યા નથી, પારખ્યા નથી,

પહેલી ચન્દનવનમાં નાગ ઉભરાયા;
માનિની: નાગને નેતરે બાંધી કુંવરીને વરી જવા.
દેવપતિએ ગરૂડજી છોડ્યાને
તે નાગસંઘ ન્હાસી ગયો,
પાણીના પૂરની પેઠે.

(વસુન્ધરા ને દેવાંગનાઓનાં વિમાન નીચાં ઉતરી નગરમન્દિરની અગાસીને દેવશિખરે થંભે છે, ને સહુ ઉતરી અગાસીમાંના લતામંડપે સિધાવે છે.)

એક દેવાંગના: ઉજ્જયિનીની હવેલીઓ તો જાણે
રસિકતાનાં સરોવરો.

વસુન્ધરા: પણ કાંઈ અમરાવતીનાં અમૃત
અવનીને આંગણ ઉતરે ને ઉગે ?

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૩૭

બીજી દેવાંગના: ફોરશે હવે અવની ભરી ભરી
અમરાવતીના અમૃતના ફૂવારા.
સોહાગિણીઓના આ તો સોહાગ
ઝળકે છે ઉજ્જયિનીને ભાગ્યદેશે.

ત્રીજી દેવાંગના: એ તો સૌભાગ્યદેવોના સોહાગ.

પહેલી દેવાંગના: પુણ્યપાવના ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિ વિનાનાં તો
એ સૌભાગ્યદેવો ને એ સૌભાગ્યદેવીઓ યે
જેવાં પાણી વિનાનાં વાદળાં.
એ તો ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિના સોહાગ.
નર ને નાર જગતમાં છે,
એ અગ્નિવિહોણાં, તો જાણે
વનમાંના વૃક્ષરાજોની ચડમાળાઃ
વણમ્હોરી, વણપ્રફુલ્લી, વણફળી.

બીજી દેવાંગના: ગાઓ એ પ્રેમહુતાશનું ગીત.
સખિ ! હૈયાના દેવહુતાશના પ્રકાશ
ઘરઘરમાં કરશે ઉજાસ.

ઘરમાં ને પુરમાં પ્રકાશ એ પ્રકાશશે;
અનિત્યને નિત્ય કરી-કરીને ઉજાળશે;
રસિકોનાં પૂરશે એ આશ-અભિલાષ
હૈયાના દેવહુતાશ.

નરના આત્મા માંહિ નારીના નેહ છે;
નારીના આત્મામાં નર કાજે સ્નેહ છે;
દ્વૈતમાં અદ્વૈતના એ રાસ ને ઉલ્લાસ
હૈયાના દેવહુતાશ.

સખિ ! હૈયાના દેવહુતાશના પ્રકાશ
યુગયુગમાં કરશે ઉજાસ.

એક દેવાંગના આર્યાવર્તની આર્યસુન્દરીને તો હવે
અદ્વિતીય ભાખશે જગતનો ઇતિહાસ.
વસુન્ધરા ! ત્હારી વેલનો એ વસ્તાર.

બીજી દેવાંગના: અમરાવતીના ચોકમાં યે
પેલા ઋષિકુમારો ગાતા હતા,
સુણાવોને તે વસુન્ધરાને.

વસુન્ધરા:—પણ વ્યોમયાનમાં એ વિમાનો
શેનાં સ્હામાં મળ્યાં હતાં ?
જાણે ઉડતું આંબાવાડિયું !
મંહી કોયલો બોલતી હતી.
ચમકતાં નયનમણિઓ તો જાણે
મન્દાકિનીમાં તરતો હોડીઓમાંના અમૃતદીપ.

ત્રીજી દેવાંગના: પાતાળદેશમાંના અન્ધારરાજ્યમાંથી
ભરતદેવે દેવાંગનાઓને છોડાવી,
દેવલોકમાં પાઠવી ત્હેમનાં એ વિમાનો.
પુરુવંશ દેવધર્મિલો છે,
ભરતદેવ તો દેવસમર્પેલા છે

અં. ૩, પ્ર. ૮, પા. ૧૩૯

દેવી શકુન્તલાને કણ્વાશ્રમમાં સાંપડ્યા
તે પૃથ્વીપ્રભાતની પુણ્યઘડીથી.

પહેલી દેવાંગના: વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવલોકનાં દેવજીવન ત્હને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ,
જીવનના ઉલ્લાસ ને આનન્દ,
કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરસ્વતીઉપાસના:
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ:
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન-ઘેરા રાજમાર્ગ;
દેવોનાં દેવત્વનાં મૂલતત્ત્વો
નયણે નિરખ્યાં, આયુષ્યમાં ઉતારજે;
દિલને દાખવ્યાં, સંસારમાં વિસ્તારજે.
અવન્તીની આ પાટનગરી.
બ્રહ્મર્ષિનો આદેશ છે કે
વસુન્ધરા છે યોગિની સરિખડી;
અલકાની યુવતિઓના યૌવનધર્મ દાખવી
અવન્તીનાથને સોંપજો.
અમારે સૃજવી છે ત્હને રસયોગિની.
દેવોએ ત્હને દેવવિભૂતિઓથી સજી
ભારતકુલની માતા થવા.
ત્હારા જીવનથી નવયુગ મંડાશે
આર્યોનો યશ છે સૂર્ય સમોવડો:
અન્ધારદિગ્પથો, દિશાઓ અજવાળતો.

આર્યકુળની આર્યાઓનો યશભાનુ જે
ઉગ્યો નથી ઇતિહાસના આભમાં બીજે
સાંભળ એ દાનપ્રસિદ્ધ યશોગાન
અવન્તીના ચોકચૌટે એ ગાય ઋષિકુમારો

ઋષિકુમારો ઓ એ આર્યા ઉજ્જ્વળી,
ભરતકુળ કેરી કીર્તિકૌમુદી,
ગમિની, રસવિનોન, ગુણગર્વિલી
સ્વામીમદસુહાગી, કુળધર્મિની,
દિશદિશ સ્ફુરતી આર્યદેશની
શુ યશસુગન્ધ વિરગી
અહો! એ આર્યા ઉજ્જ્વળી

ચન્દ્રદેવની ચન્દ્રિકા સમા
ગાઓ એના જ્યોત્સ્નાધવલ
પરમ પુણ્યગાન રે!

એક સ્વામિના આર્યકુળની આર્યાઓના પુણ્યગાન
ગાય છે ને ગાશે સદા
દેવાંગનાઓ દેવલોકમાં ય તે
આપણે યે ઝીલોને એ આજ!
આર્યગૌરવી આર્યાવર્તની આર્યા, વસુન્ધરા!
ઇતિહાસમાં યે અદ્વિતીય જ રહેશે.
સાંભળ ત્હારા આર્યવંશના ભાગ્યલેખ

(દેવાંગનાઓ ગીત ઉપાડી લે છે)

દેવાંગનાઓ. સ્ત્રીત્વપ્રધાન, સતીત્વનિધાન;
અમરમોહન, સૌન્દર્યસેહન;
અયિ ! ગુણિયલ કુલરસિક કેરાં અમ ભારતરત્નો !

સીતા—મુમતાઝ તણાં પત્નીત્વ;
કુન્તાનાં કૌશલ્યાનાં જીજીઆનાં માતૃત્વ;
વનશ્રી શકુન્તલા; મહેલશ્રી સંયુક્તા;
શાહાનશાહી સંસ્કૃતિની લક્ષ્મી નૂરજહાં;
એ રસકુંવરીઓની અમૂલખ વિલાસવિભૂતિ,
અજમરંગી સૌભાગ્યલીલા હો !

કર્માદેવી, લક્ષ્મીબાઈ; ચાંદબીબી, અહલ્યાબાઇ;
ભરતભૂમિની વજ્રઅંગ વીરત્વમૂર્તિઓ;

ગાર્ગી લીલાવતી સરસ્વતીના
આત્મજ્યોત મનીષાપ્રભાવ;
યશોધરાના સ્વામીવ્રતસહચાર;
મહારાણીજી મીરાં કેરા પ્રેમભક્તિવર્ણ્યા સંન્યાસ;

ગાઓ સૌનાં જ્યોત્સ્નાધવલ પરમ પુણ્યગાન હો !

ઋષિકુમારો: (આશ્ચર્યચકિત મૂકવાચા અન્તરિક્ષે નિહાળી
રહ્યા હતા તે ગીતધારા આગળ ઝીલી લઇને)

પુરપુરમાંની સતીચિતાઓ,
જૌહરની જગપૂજ્ય જ્વાલાઓ;
અનુપમ ને અદ્વિતીય, યશને યશદાયિની;

પ્રજાપાવની, પુણ્યસ્રાવિની;
ઇતિહાસને સમુજ્જ્વલકારિણી;
કુલકુલ ને વ્યોમવ્યોમ પ્રકાશિની સૌદામિની;

ભરત ભૂમિની પુણ્યપુત્રીઓ;
જગતના સુન્દરીસંઘે ઇન્દ્રધ્વજ સરિખી;
નારીકુલની દેવમધુરી વસન્તિકા;

અમૃતત્વની ચેતનભરી ચિનગારીઓ:
પ્રજાપ્રારબ્ધની સોહાગણુ વિધાત્રીઓ:
કવિકુલના ઉરવાસી કાવ્યમૂર્તિઓ;
અહો ! એ આર્યા ઉરઉજ્જ્વળી.

ગાઓ એ જગજ્જ્યોતિઓનાં પુણ્યશ્લોક પુણ્યગાન:
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

(નગરચોકમાં કોલાહલ થાય છે.)

વસુન્ધરા: અવન્તીમાં આ કોલાહલ શાનો ?

(ઉન્મત્ત મદઝરતો એક ગાંડો હાથી બજારમાં ઘૂમડી ઘૂમતો આવે છે: પાછળ કાંકરા મારતો બાલપરિવાર પોકારતો હોય છે.)

અવન્તીનાથના રાજસિંહાસન શો
આ તો જયલંકા હાથી:
ગંડસ્થલથી મદનાં મોતી વેરાય છે,
આંખમાંથી ઉન્મત્તતાનાં બાષ્પબિન્દુ ટપકે છે.

(અવન્તીના એક યોધને શુંઢપાશમાં પરોવી હાથી ઉછાળે છે. એક અશ્વરાજને શુંઢનો સપાટો મારી ઢોળી પાડે છે. રાજમાર્ગની અટારીઓ ને ઝરૂખામાં અવન્તીની કુતૂહલચકિત યુવતિઓ ને સુન્દરીઓ ટોળે મળે છે.)

દેવાંગના: અવન્તીના વીરોનો અરિ લાગે છે.

(માર્ગમાં એક બાલક બેઠું રડતું હતું. તે બાલકને શુંઢવેલમાં લઈ શુંઢને સિંહાસને બેસાડી ઝરૂખે ઉભી કુલવધૂઓને સોંપે છે, ને કુલવધૂઓ હસતી હસતી બાલકને સત્કારી જયલંકાને કુંકુમચન્દને વધાવે છે.)

દેવાંગના: અવન્તીનાથનો હાથી તે !
ગાંડો—ગાંડો ત્હો યે ડાહ્યો છે.

(શુંઢના ઉછાળા ઉછાળતો જયલંકા હાથી નગરકુંડના વેલતોરણોને શુંઢનો ચાબુક મારી તોડે છે, ને શુંઢની નલિકા ભરી ભરીને જલકુંડનાં પાણી દશદિશમાં ઉછળે છે.)

ચમુન્ધરા: નાગરિકોમા આ તો તોફાને મ્હડયો.
જયલંકા ! અવન્તીમાં યે
ત્હારો જય સ્થાપવો છે કે શું ?

(સૈનિકોએ પાછળ હાથણી છોડી હતી
તે આવ્યે શૂંઢમા શૂંઢ ગૂથી ઘડીક રમે છે.)

એક સુન્દરી. ઉજ્જૂયિનીના હાથીઓ યે, નવદમ્પતી શાં,
શી વિલાસરમણા રમે છે !

બીજી સુન્દરી ઘડીના જ છે એ ગેલ, જો !
સંસાર એટલે રસરમણા જ નથી.

પહેલી સુન્દરી· સંસાર એટલે રસવાડીઃ
વાવો, ઉછેરો, ભોગવો—આવડે તો.

(થોડી વારે પરસ્પરને શૂંઢો મારી
હાથી ને હાથિણી છૂટાં પડે છે. જયલંકા બમણો
વિફરે છે. બરછી પરશુ અંકુશ લઇ કેટલાક
સૈનિકો ફરી વળે છે, ને પહેલો જ ઘા વાગ્યે
હાથી ઉશ્કેરાય છે.)

વસુન્ધરાઃ મ્હને મોકલો તો વશ કરી આવું.
હાથી હેતથી વશ થશે,
ગિરિશિખર શો સ્થૂલ એ પશુપતિ એ
પશુબલથી નહીં વશ થાય.

(અવન્તીનો એક યોધરાજ આવી
પગમાં પાશ નાંખે છે, ને ધારે છે કે જયલંકાને
જીત્યો. જયલંકા યોધરાજ ઉપર ધસી શૂંઢથી

ઉછાળી ગુલાંટ ખવરાવી ઝીલી લે છે, ને ત્હેના
આયુધો દિશદિશમાં ઉડાડે છે.)

એક યુવતિ: શણગારવિહોણી સુન્દરી
ને આયુધવિહોણો યોધરાજ:
બન્ને અડવાં ને અપશુકનિયાં.

બીજી યુવતિ: સુન્દરીને શણગારી સુન્દર શી કરવી !
અસુન્દરને શણગારવાની હોય.
પ્રકૃતિસુન્દર તો શણગારને યે શણગારે.

(જલકુંડમાં જઇને ભરથરી અવન્તીના
કીર્તિસ્થંભને ઉખાડી કુંડમાં ફેંકી ઉડાડે છે.
અવન્તીના ભમદંડના ભાંગી ટુકડા કરે છે.
અવન્તીની અટારીઓ ને અગાસીઓમાં હાહા-
કાર પ્રવર્તી રહે છે.)

એક સુન્દરી: અવન્તીનો મહાદંડ !
ઉજ્જયિનીની રાજકીર્તિ ને લોકકીર્તિ !
ક્યારે સ્થપાશે પાછી નગરચોકમાં !

(એક અજાણ્યો કિરીટધારી સુભટદેવ
નિઃશસ્ત્ર નગરચોકના અખાડામાં ઉતરે છે.
લોકસંઘ સૌ થંભી જાય છે, જાણે કો આકાશે
ઉગ્યું: વર્ષાહીરાં શી નન્દનધારાઓ
ઉપર વરસાવે છે. ટપકતા ઝરણના

સરોવરજલના ઉછળાટ શો, વરસાદની ઝમઝમતી ઝડીઓ જેવો, યોધરાજ શબ્દોચ્ચાર કરે છે. જય જાણી જયશંકા પળેક વિમાસણમાં પડે છે.

(અવન્તીના યોધરાજ નગરચોકમાં મળે છે, નિહાળે છે.

(ફૂલ વેચનારીઓની છાબ લઈ જયશંકાને કિરીટધારી એક ફૂલ આપે છે, તે ઝીલીને હાથી એક યોધરાજને તાણીને મારે છે. યોધરાજની અવદશાને અટારીઓમાંથી યુવતિઓ હસે છે.

(ફૂલ વેચનારીની છાબ કાઢી ચાર-પાંચ સામટાં ફૂલ કિરીટી હાથી સન્મુખ નાંખે છેઃ ઝીલવા જતાં જયશંકા મૂંઝાય છે, હારે છે, અન્તે ઝીલે છે. ખાતાં શંઢ વિવશ થાય છે.

(માર્ગે જતી માલણની ફૂલછાબ લઈને ..શંકાની શંઢને પુષ્પહાર ધરાવે છે, કમલપુષ્પે સન્માર્જી પાંદડીઓથી શંઢને પંપાળે છે.)

અવન્તીના યોધરાજો: } શાબ્બાશ! શાબ્બાશ! નવજુવાન! જંગ આજે હારો છે કે જયશંકાનો?

એક યુવતિઃ હેં ! ચન્દનવાડીનો વીરભદ્ર તો નહિ આ ?

(બે કાને પુષ્પકુંડળ પહેરાવી કાન પંપાળવા જાય છેઃ જયલંકા ભડકે છે. ચારે પગમાં પાણીની છાલકો છાંટી ઠંડા કરે છે.

(ઓટલા અટારીઓ ને અગાસીઓમાં સુન્દરીઓનો સૌન્દર્યસંઘ ઉભરાય છે.)

સુન્દરીઓઃ કિરીટધારી સુભટદેવ ! ધન્ય હો !

(સુભટદેવ જયલંકાનો પગ પંપાળે છે, ને હાથી તે સહેજ વાળે છે કે એ પાયસ્થળે પગપાંદડી મૂકી જયલંકાને સ્કન્ધે સુભટદેવ, ગેસરીછલંગ ભરી, કુદી બેસે છે.)

યોદ્ધરાજો : શાહ્બાશ ! વીરેન્દ્ર ! શાહ્બાશ !

(ગંડસ્થલને પંપાળવા જતાં જયલંકા ફરીથી વિફરે છે, કિરીટીને પકડવા શુંઢ ગંડસ્થળે ફેરવે છે. સુભટદેવ પીઠપાટે ચત્તો પોઢી જાય છે. ભયચકિત ઉત્કંઠ કુલવધૂઓ કુતુહલોચને સુભટદેવને નિહાળી રહે છે.

(શુંઢશાખા દૂર જતાં ફળી સુભટદેવ જયલંકાના ગંડસ્થલને પંપાળે છે, મદઝણ્યુ અપુલ કમલની પાંદડીએ

જયલંકા ઝરી જતા મદમૌક્તિકને લ્હોવા દે છે,
જીતાઈ વશ થઈ રહે છે. સુભટદેવ બીજા
ફળ ખાવા આપે છે, ફૂલમ્હોડથી શણગારે છે,
પીઠપાટે ફૂલચાદર પાથરે છે. પછી આભ-
ઢગલેથી ખરતા તારકમણિ શા ઉતરે છે.)

વસુન્ધરા હાથીને વશ કીધો કિરીટધારીએ :
જયલંકાને જીત્યો જયસેનાનીએ.
ગાંડા હાથીને યે વશ કરે
એવી છે એની વશકરણી વિદ્યા.

(જયલંકાની ઉર્ધ્વવર્તુળી શુંઢના ફણા-
કમલ ઉપર એક બાલિકાને એક પગે ઉભી
રાખી થતગન થનગન નચાવતો કિરીટી સુભટ-
દેવ અવન્તીના રાજમાર્ગે જયલંકાને દોરે છે.)

યોધ્ધરાજો . કિરીટધારીનો જય હો !

એક માનિની : કાલે યે કો કિરીટીદેવે
વાદળાં શી વિખેરીને વાળી હતી પાછી
કિષ્કિન્ધાની કપિસેનાની ભરતી.

(સારી યે ઉજ્જયિનીનો લોકમેઘ એ
જયઘોષ વધાવી લે છે, ને પ્રતિઘોષ કરે છે.

અબીલ ગુલાલ પુષ્પો-પુષ્પહારોની વૃષ્ટિ અવ-
ન્તીની સુન્દરીઓ અન્તરિક્ષથી કરે છે.

(આકાશમાં દેવાંગનાઓ ને વસુન્ધરા
દેવપુષ્પો વરસાવી-વધાવી અલકા ભણી ઉડી
જાય છે.

)

(જાણે પૃથ્વીમાં જ સમાઇ ગયો હોય
એમ એ સુભટદેવ એકાએક અદૃશ્ય થાય છે.)

એક સુન્દરી: આજે જયલંકાને જીત્યો
તે કાલે સ્વયંવર જીતશે.

બીજી સુન્દરી: અવન્તીની સુન્દરીઓનાં દિલ જીત્યાં,
ને અવન્તીમાં દિગ્વિજયનો ડંકો દીધો.

પહેલી સુન્દરી: એ તો કાલનો જ કિરીટધારી :
ઉજ્જયિનીનો અજાણ્યો રક્ષપાલ :
મહાકાલેશ્વરનો અવતાર.

(અવન્તીની હસ્તીનોબત વાજે છે.

(વૈદૂર્યકમલિની સરિખડી શુંઢને છેડે
પ્રફુલ્લ પદ્મકોષમાં લક્ષ્મી શી બાલિકાને રમા-
ડતો જયલકા, ડોલતા મેઘખંડ શો, રાજમાર્ગે

આગળ સંચરે છે, ને અદૃશ્ય થાય છે. પાછળ
વાતો કરતો ને વેરાતો સ્ત્રીસમાજ રહે છે.)

એક પ્રૌઢાઃ કૈલાસને શિખરે જયધ્વજ માંડ્યો
ને અલકામાંથી યશપ્રભાને પરણ્યા,
ત્હારે રોપ્યો હતો અવન્તીનાથે
અવન્તીનો યશમૂલો એ જયસ્થંભ.

પ્રવેશ ચોથો:

અવન્તીનો સ્વયંવરમંડપ

(ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના ચોકમાં પુષ્પો રત્નો ધ્વજાપતાકાઓ ને પલ્લવતોરણોથી બાહ્યાન્તર શણગારાયેલો સ્વયંવરમંડપ રચેલો છે. પ્રમુખસિંહાસનને જમણે પડખે ઋષિમંડલને કાજે ને ડાબે પડખે સ્ત્રીમંડલને માટે વ્યવસ્થા છે. વચ્ચે વચ્ચે સોંથી સમી પગથીઓ કોરી મંડલાકારમાં નૃપાલો ને પૃથ્વીપાલોને માટે સિંહાસનો માંડેલાં છે. મહોત્સવનાં વસ્ત્રાભૂષણોમાં સજ્જ વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ ઠામ ઠામ, રત્નદીવીઓ શી, ઉભેલી છે. ફરતા અવન્તીના સેનાનીઓ ને લોકસમાજ, અને ત્હેમની યે પાછળ રાજમહેલનાં મીનાકારી છજા ઝરૂખા ને ગોખ, ને ઉચ્ચે ધ્વજશોભી લતામંડપોથી ભરેલી અગાસીઓ ઝૂકેલી છે.

(રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સાથે અવન્તીનાથ સ્વયંવરમાં પધારે છે.)

વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ } : અવન્તીનાથનો જય હો !

અવન્તીનાથ: (રાજઅમાત્યને)
અમાત્યવર ! આકાશવાણી ખોટી ન હોય.
આવશે ભાખ્યું છે, પણ અત્યાર સુધી,
સ્વયંવરના કલ્યાણમુહૂર્ત પર્યન્ત,
અવન્તીકુમારી નથી પધારી.

અમાત્ય: દેવવેણુ ખોટાં ન જ પડે.
વાયુમાંથી પ્રગટશે, આભમાંથી ઉતરશે,
સ્વયંવર મિથ્યા નહીં જ થાય.
આર્યયોધને મે ધન્ય છે ને કે
અરિજનના યે યશની વ્હારે ધાયા.
સેનાનીઓ ને પુરજનો, મહારાજ !
સારો યે અવન્તીદેશ,
કીર્તિકીર્તન ગાય છે એ યોધદેવનાં.

(પોતાના વ્યાઘ્રચર્મધારીઓ સંગાથે
અવન્તીકુમાર પધારે છે.)

કુમારસંઘ: મહારાજનો જય હો !

અવન્તીકુમાર:(આગળ આવીને)
દેવવાણીને આધારે સ્વયંવર આદર્યો;
દેવો સાચ્ચા હશે કે ખોટા ?
કે ભરતરાજે છોડાવી–ને સન્તાડી ?

અમાત્ય: દિશદિશામાં દેવો છે, અવન્તીકુમાર !
દિશાઓ સાંભળે, દેવો સાંભળે,

ને અકારણ અનન્તનાં વેર બન્ધાય:
એવું ઓછું મા ઉચ્ચરિયે.

(સન્ધ્યાસમયે એક પછી એક ઉગતા ને પ્રકાશતા તારાઓ સરિખડા પૃથ્વીપતિઓ પધારે છે. પ્રતિહારિકાઓ ને વેત્રવતીઓ પ્રત્યેકનો જય ઉચ્ચારે છે, અવન્તીનાથ પ્રત્યેકનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સિંહાસને બેસાડે છે. સભામંડપ ભરાઈ રહે)

અવન્તીનાથ: ભગવાન માર્તંડદેવ શા મહૌજસ
ને દિવસ સરિખડા યશોજ્જ્વલ
પૃથ્વીપુણ્યના પૃથ્વીપાલો !
યશપગલે આવી અવન્તીને શોભા આપી;
અમરોના અવનીઅવતંસોને પધાર્યે
અવન્તી યે આજે
સ્વર્ગોદ્યાન શી પ્રફુલ્લી રહી છે.

એક નૃપાલ: અવન્તી અવનીનો યશદેશ છે,
મધ્યદેશ મહીતલનાં મુગટરૂપ છે,
ભરતરાજની પૃથ્વીપરિક્રમતી ભરતી
અવન્તીનાથે ઝીલી-ને ખાળી છે.
અવન્તીનાથની આમન્ત્રણા તો
સદ્દનાં સન્માનભરી જ હોય.

(કુલપતિ કણ્વપ્રમુખ ઋષિમંડલિ પધારે
છે. વેત્રવતીઓ બ્રહ્મસમાજનો જય ઉચ્ચારે
છે. અવન્તીનાથ સ્વયંવરમંડપના રાજદ્વાર સુધી
સત્કારવા જાય છે, રાજમંડલ ઉભું થઇ ઋષિ
મંડલને સન્માને છે.)

અવન્તીનાથ-તપોધનોના અણમૂલાં તપપગલે
અવન્તીનાં પાપ ધોવાશે,
પુણ્યગંગા વહેશે રાજાપ્રજામાં.

·

કણ્વ: અવન્તીનાથ ! સૂર્યમંડલ સમા
મહીપાલ ને નૃપાલમંડલના યે
દર્શન તો ધર્મદર્શન જ છે.
બ્રાહ્મધર્મપાલોથી રાજધર્મપાલો,
વિચારવા કરતાં કરવું કપરું છે એટલા,
પૃથ્વિમન્દિરે અધિકા યશવન્તા છે.

(મહીપીસમાજ ઉઠી આવી અર્ધ્યપાદ્યે
સત્કારી પૂજાઅર્ચનાદિ કરી પુષ્પમાલાઓ
ધરાવી ઋષિમંડલિને રાજસિંહાસનને જમણે
પડખે સ્થાપે છે.)

વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ : ધર્મકિરીટી યોધદેવનો જય હો !
અવન્તીલોકના હૃદયસિંહાસનવાસી
સુભટપ્રભુનો જય હો !

(સેનાનીઓ ને નગરમહાજનો એ જયઘોષણા ઝીલી લે છે.)

સેનાનીઓ: સુભટપ્રભુનો જય હો !

(સ્વયંવરમંડપની બહારનો લોકસંઘ એ જયઘોષણા ઝીલી લે છે.)

લોકસંઘ: સુભટદેવનો જય હો !

(અવન્તીનાથ સ્મિતવદને પધારી ધર્મકિરીટી સુભટદેવને અભિવન્દે છે.)

અવન્તીનાથ: સૌજન્યથી પરાક્રમથી વીરત્વથી દેવત્વથી
અવન્તીના ઉરઉરમાં વસ્યા છો;
અવન્તીને અર્ધસિંહાસને વિરાજજો;
દેવ સમ દીપાવજો દિશામંડલને.
અવન્તીલોક કે અવન્તીનાથ
અન્ય શા ઉરભાવે સત્કારે ?

ધર્મકિરીટી સુભટદેવ સ્વર્ગકીર્તિત આ આર્યમંડલમાંના
કોઇ યે રાજર્ષિ એ કરત;
એ યશસાહસો કે એ હસ્તિનજય.
અભિભાવ આપનો ચિરંજીવ રહે
એટલી જ મ્હારી તો છે વિનતિ.

અં. ૩, પ્ર ૪, પા. ૧૫૬

અવન્તીનાથઃ વીરોની વિનતિ મિથ્યા નથી જતી.
ક્ષત્રિયકુલનાં–સુભટદેવોનાં પરાક્રમો
પૃથ્વીમાં પૂજાશે ત્હાં સુધી તો
ચિરંજીવ જ છે, યોધદેવ!
અવન્તીકુલનો આપ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ.

સુભટદેવઃ અવન્તીના કુમારો એવા પરાક્રમી હો!

સભાજનઃ તથાસ્તુ! તથાસ્તુ!

અવન્તીનાથઃ દેવવાણી છે કે સ્વયંવરમુહૂર્તે
અવન્તીકુમારી પૃથ્વીમાં પધારશે.
મહોત્સવનું એ કલ્યાણમુહૂર્ત
આપને વીરપગલે આની પહોંચ્યું છે.

ધર્મકિરીટી, સુભટદેવ: દેવવેણુ ફળશે, અને
મહોત્સવનાં કલ્યાણમુહૂર્ત પૂરાશે.

(એક પડખે અવન્તીનાથ ને બીજે પડખે અવન્તીકુમાર એમ ધર્મકિરીટી સુભટદેવને લઇ જઇને અર્ધ સિંહાસને બેસાડે છે.

(મંગલ ગીત ગાતી ગાતી, પ્રફુલ્લેલી નન્દનવેલીઓ સમી, દેવફૂલડે શણગરાયેલી દેવાંગનાઓ, ફૂલમંડલિ સમી, આકાશમાંથી ઉતરે છે. વચ્ચે ફૂલહિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા

દેવાંગનાઓ: મંદારી આભ કેરી ઝાલરો
સુન્દરી ઉતરે સંસારમાં:
જીવનના સ્હવારમાં, કંઇ સ્વર્ગના શણગારમાં:
સંદારી આભ કેરી ઝાલરો વિ.

માથે છે માલા મન્દારની,
હૈયે છે હારશણગારની,
દેવોનાં દેવફૂલના ભારની:

ઉગ્યો જગમાં સૌભાગ્ય કેરો ભાણુ હો !
મનુકુલનું ઉતરે મહાકલ્યાણ હો !

અમૃતના કુંભ ભરી લાવિયા,
હૈયાની હેલમાં રસધારને:
પાશે ભરથારને, આર્યના સંસારને:
મંદારી આભ કેરી ઝાલરો વિ.

(મૂર્છાવશ શી વિસ્મયચકિત સ્વયંવર-સભા સ્તબ્ધ થઇ નિહાળે છે કે શું અદ્દભુત ઉતરે છે. વસુન્ધરાને ઓળખ્યે અવન્તીનું રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સત્કારાર્થે સમીપે સંચરે છે. કલ્પવૃક્ષદીધાં દેવભૂષણે વિભૂષિત વસુન્ધરા અવન્તીનાથને ને અવન્તીકુમારને અભિવન્દી માતાની સ્હોડમાં જઈ ભરાય છે. રાજમાતા કુંવરીનું મસ્તક સૂંઘે છે, ને પાંખમાં લે છે; ને એમ સહુ સ્વયંવરમંડપની મધ્યમાં, ચન્દ્રમંડળ શાં, પધારે છે.)

અવન્તીનાથ: (દેવાંગનાઓને)
દેવભોમમાંથી દેવપરિવાર
આજે અમારે આંગણે ઉતર્યો,
સ્વયંવરને દેવપગલે પાવન કીધોઃ
ઋણિ છુ દેવકુલનો હું.
અવન્તીની ખોગયેલી
રાજલક્ષ્મી ને રાજકીર્તિ શી
અવન્તીકુમારિકાને યે પાછી આણીઃ
દેવોના દેવત્વથી શણગારીને.

એક દેવાંગના: આર્યકુલના ૨શમેધ ભરતદેવે
ગંગાદ્વારના નરમેધ અવરોધ્યા,
ને પ્રભાઓઢણીધારિણી અવન્તીકુમારીને
દસ્યુપાશમાંથી છોડાવી સંરક્ષી.
પછી આર્યસેના તો લાવતી હતી
અવન્તીકુમારીને અવન્તીદ્વારે જઃ
પણ અન્તરિયાળ હરણ કરવાનો
દેવાંગનાઓને દેવઆદેશ થયો.

અવન્તીનાથ: એમાં જ અવન્તીનાં સૌભાગ્ય હશે.

દેવાંગના: વસુન્ધરાના જીવનયુગથી
નવસંસ્કૃતિની મહાસ્થાપના
વિશ્વવિધાત્રીએ નિર્મેલી છે.
વસુન્ધરા પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ ઉતારશે
એવો દેવલોકનો વિધિમન્ત્ર છે.

આર્યાવર્ત અમરાવતી બનશે.
તેજલોકમાંના દેવલોકમાંના બ્રહ્મલોકમાંના
પુણ્યપ્રભાળા જીવનયોગ દાખવવા કાજ
તેથી જ દેવી વસુન્ધરાનો
આટલો દિગ્વાસ કીધો હતો:
તપસ્વિની શકુન્તલાના મનોરથો પૂરવાને માટે.

અવન્તીનાથ: દુશ્મન હો તો ભરતદેવ સમા હજો !
સુહૃદ હો તો દેવી શકુન્તલા સમાં હજો !.
અવન્તીનો યશ એમણે અક્ષય સાચવ્યો,
ને દેવવિભૂષણે ભૂષણવન્તો કીધો.

અવન્તીકુમારી: મહારાજ ! રાજસિંહાસને કોણ છે ?

અવન્તીકુમાર: કિષ્કિન્ધાની વાનરસેનાને વિદારનાર !
ચન્દનવાડીના ચોરોના ન્યાયમન્ત્રી !
જયલંકાને જીતનાર જયનાથ !
અવન્તીના લોકહૃદયના હૃદયેશ,
એ તો ધર્મકિરીટી સુભટદેવ.
વસુન્ધરાની વરમાળને યોગ્ય
પરાક્રમશાળી ને પરમ યશચિરંજીવી.
એકમુખે સારો અવન્તીદેશ
એમનાં યશોગાન ગાય છે.

(કણ્વ ઋષિ બ્રહ્માસનેથી ઉઠી સ્વયંવરમંડપની મધ્યમાં, વિધાત્રીના પુણ્યપુરોહિત સરિખડા, પધારે છે.)

અં ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૦

અવન્તીનાથ: કુલપતિ કણ્વને વન્દીને, કુમારી!
આશીર્વાદ લે બ્રહ્મર્ષિના.

(અવન્તીકુમારી ને દેવાંગનાઓ કુલ-
પતિને વન્દન કરે છે.)

કણ્વ વસુન્ધરાને આશીર્વાદ દેવા જ આવ્યો છું
કે આર્યકુલની માતા થજે,
વિશ્વસંસ્કૃતિની વિધાતા થજે.

અમાત્ય (સ્હેજ ટકોરતા કહે)
બ્રહ્મવર્ચસ્વી! શા આ બ્રહ્મવાક્ય!

કણ્વ અવન્તીનાથ! જાણો છો
અવન્તીને રાજસિંહાસને
અત્યારે કોણ વિરાજેલ છે?

અવન્તીનાથ: અવન્તીના લોકહૃદયનો હૃદયેશ.

કણ્વ (શબ્દમોજાંઓથી સભામંડપ ઉછળતો ઉભ-
રાય એવી સિંહગર્જના કરીને)
અવન્તીના રાજકુલના કીર્તિપુણ્ય
નિષ્કલંક ને તેજોજ્જ્વલ રાખનાર,
આર્યકુલનો ત્રિકાલતેજસ્વી સૂર્યરાજ,
પૌરવપ્રદીપ ભરતદેવ છે એ.
ટોપકવચના પડદા ઉતરાવો,
ને ઓળખો એ યશદેહી અમરને.

(રાજસભા વિસ્મયચકિત થાય છે.)

ઉતારો, ભરતદેવ ! અન્ધારપછેડા શા
એ કવચ ટોપ ને કિરીટઃ
અન્ધકારમાંથી યે આંખો ઓળખાય છે
દેવદવિભૂષ્યા યજ્ઞકુંડ જેવી.
આર્યધર્મના ધ્વજદંડ સરિખડા,
નરલોકના લોકસ્થંભ સમોવડા,
અડગ અડોલ ને શૃંગોન્નત,
ઓળખાવ નૃલોકના લોકસ્થંભને.

(ટોપ કવચ કિરીટનાં આવરણ ઉતારી
ભરતદેવ સ્વયંસ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે.)

અવન્તીકુમારીઃ (હરિણી શી દોડતે પગલે સિંહાસને ચ્હડીને)
અવન્તીને સિંહાસને વિરાજો છો,
યશકીર્તને અવન્તીલોકની ઉભે વિરાજો છો,
મ્હારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ !
અખંડ એમ વિરાજી રહેજો.

(વરમાળ આરોપી જીવનવન્દના કરે છે.)

કણ્વઃ ત્હારા પુત્રદેવનો દિગ્વિજય નિહાળવા
તપસ્વિની શકુન્તલા ! પ્રત્યક્ષ થા.

(વલ્કલધારિણી તપસ્વિની શકુન્તલા
અન્તરિક્ષમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. કણ્વ મુનિને
સવિનય વન્દના કરી ભરતદેવ ને [illegible]

જાઇ શકુન્તલાની ચરણવન્દના લે છે. ઉભયને
શકુન્તલા એક એક પાંખમાં લઇને માથું પ-
પાળી સૂંઘે છે.)

અવન્તીનાથઃ પૃથ્વિકીર્તિન મહારાજ ભરતદેવ !
અવન્તી સ્હામે, યુદ્ધે છતાં યે
આટઆટલા અવન્તીકુલને ઉપકાર ?

ભરતદેવઃ (સ્મિત કરતાં કરતાં)
આર્યકુલનો તો એ ઇતિહાસ જ છે.

અવન્તીનાથઃહું હાર્યો; વીરોના વીરત્વથી નહીં,
આર્યકુલના આર્યત્વથી હું હાર્યો;
સુજનતાથી, સૌમનસ્યથી, મદ્દભાવથી.
લાવો, ઓ પૃથ્વિકીર્તિત ઘોષગણ !
યશછાયાળો એ આર્યોનો જયધ્વજઃ
અવન્તીનાથને, અવન્તીકુમારીને,
અવન્તીલોકને હૃદયચોકે રોપ્યો છે,
એમ રોપો અવન્તીના સ્વયંવરમંડપે,
અવન્તીના રાજમહેલના રાજચોકમાં.

(અવન્તીકુમાર આર્યધ્વજને આમન્ત્રણે જાય છે.)
અમાત્યવર ! છૂટો કરો
આર્યોના અશ્વમેધનો અશ્વરાજ.
પૌરવપુત્રના તીર્થરક્ષાના અશ્વમેધને
અવન્તીનાથ હવે અવરોધશે નહીં.

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૩

મહોજસ્ ભરતદેવનુ ચક્રવર્તીત્વ
અવન્તીના રાજમહેલમાં જ સ્થપાશે.

(દૂરની મેઘર્ગજના સમુ આઘેથી આર્યધ્વજનુ ગીત સંભળાય છે. સુભટપતિ, વજ્રધન્વા, મહારથી, ગોધરાજ વિગેરે મહા-સુભટોથી, વીંટળાએલા આર્યયોધર જેથી ઘેરાયેલા, ઋત્વિજરાજની કરશાખાઓમાં આર્યધ્વજને લઇને આર્યધ્વજનુ ગીત ઘોરવતો આર્યસેના થોડેક કાળે આવે છે. મોખરે અવન્તીશ્માર ચાલતા હોય છે.)

આર્યસેના: હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !
દિશદિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો! આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

ઓ દિનપ્રગટતા સૂર્ય ! અને ઓ ચન્દ્ર !
રાત્રિ ઉજ્જ્વળતા !
ઓ નવલખ, તારકમંઘ ! અને ઓ ધ્રુવ !
નિશદિન ચળકતા !

એ સાક્ષી શાશ્વત પૂરજો !
નથી શત્રુ અમ, નિર્વૈર હો !

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૪

ઉર અમી અખંડ, ભવભય પ્રચંડ,
અરિ અધર્મનો ડરો:
ધર્મધ્વજ ફરકાવો જગ, જગ જૂવે વાટ, ઉરો !

હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !

૨

હો ! વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો !
ભૂમિ ભરી ભરી સ્થાપો, હો વીરો !
વીરત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! વીરત્વનો ઝુંડો !

એ પુણ્યશુકુનનો, પૃથ્વીતલની પ્રદક્ષિણા કરશે હો !
એ પ્રેમવર્ણનો, મહામોજ મ્હડીને સાગર ઘૂમશે હો !

મહાસૂર્ય કેરી પાંખ શા
સ્ફુરી તેજ ને કલ્યાણ, હા !

શુભનો સુહાગ. ધ્વજમન્ત્રહાક
સિંહશબ્દ ગગનગીરે.

વીરધ્વજ સ્થાપો ભૂમિ ભરી,
ભૂમિ જૂવે વાટ, ઉરો
હો વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો!

૩

હો ! બ્રાહ્મણના બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !
જનતામાં પૂજ્ય પૂજાવો, હો બ્રાહ્મણ !
બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !

ઘન મમ જીવન વરસન્તો હો !
ઉરભૂમિ ફલદ્રુપ કરન્તો,
વડી દેહની ને આત્માની
જગતી ભૂખતરસ ફેડન્તો !

ચ્હડી દિશાકાલ તણે શિખર
ફેંઘ શીતળતા વચ્ચે વિરલ:

ધ્વજપટબ્રહ્મલોક શું બ્રહ્મલોકના પરમ તેજફુરો !
બ્રહ્મધ્વજ પૂજે, જનકુલ ! જન જૂવે વાટ, ઉઠો !

હો ! બ્રાહ્મણના બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !

૪

હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !

નભનભ વન્દી વન્દાવો વિરાટ દેવત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! દેવત્

કંઈ ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વીનાં
પૂર્વજપગલાં પાડન્તો !
ને વેદવેદનાં દેવગાન કાલાતીત કંઇ ગાજન્તો !

સાવિત્રી ને વિધાત્રીના,
ભક્તિ કવિતા લક્ષ્મીના,
પટ ભવ્ય જાણે પાથર્યા;

નભનભ સુહન્ત ધ્વજફણુ ઉડન્ત,
કંઇ દિગ્પાલની શૂંઢો !
દેવધ્વજ વન્દે વિરાટ, વિભુ જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !

દિશદિશામાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

અવન્તીનાથ: રોપો એ ચક્રવર્તીનો જયધ્વજ
અવન્તીના વિશાળા ઉરમહેલમાં.
મેરુ શો મંડાશે મહી ઉપર,
ને દેવધ્વજ શો લહરશે દિઙ્મંડલમાં.
જગતનું પરમ સત્ય આર્યત્વ છે.

કણ્વ: (ઉદ્ગાતાની પેઠે ગગનકમ્પાવત શબ્દે)
આર્ય દેશમાં એકચક્ર સ્થપાયું.

ભરતદેવ ને વસુન્ધરા તપસ્વિની શકુન્તલાના
ચરણોમાં બિરાજે છે.)

કણ્વઃ તપસ્વીનાં જ સન્તાનો
તપોધનના પુણ્યફલ લણશે.
શકુન્તલા ! ભરતદેવનું ચક્રવર્તીત
એ તો ત્હારા જીવનતપનું જ ફાફલઃ
ત્હારા જીવનસર્વસ્વનો ધર્મવિજય
ત્હારૂં મ્હોરેલું જીવન આજે છે.

શકુન્તલાઃ પુણ્યપિતાના પુણ્યાવતાર ભદ્રવ :
દિગ્વિજયે કીધો, ને સ્વાર્વકર્યો.
વસુન્ધરા ! દેવાંગનાઓએ સિન્ચ્યું છે,
સ્વર્ગ પૃથ્વીમાં ઉતારજે.
પૌરવકુલદેવ ! સાગર ઓળજે,
ને સાર્વભૌમને સિંહાસને ભજે !
દેવના ધર્મના લોકકલ્યાણ
પરમ વિશ્વપાલ થજે !
ઉઠો, આર્યકુલનાં કુલગ્ !
જગત સકલ આર્યવંકાજે છે.

કણ્વઃઆજે આર્યકુલની પૂર્ણિમા છેઃ
આર્યવંશના મહાસ માથે
ભરતદેવ શો ચન્દ્રતાપે છેઃ
આર્યોની પૂનમનીતી ઉગે છે.

(ત્યાં ઋષિકુમારો આગળ આવે છે, ને પૃથ્વીના પુણ્યશાળીઓ પાસેથી આશીર્વાદ માગે છે)

ઋષિકુમારોઃ આપો એ આશીર્વાદ, સર્જનસર્જની હો !
ભાખો એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાગ્યજનની હો !
ચિરંજીવ–ચિરંજીવ હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !

રસવન્તી પુષ્પવન્તી પુણ્યવન્તી હો !
સુફલવતી જીવનવતી આત્મવતી અભ્યુપનોતી હો!
અમ ભરતભૂમિ હો !

આપો એ આશીર્વાદ, સર્જનસર્જની હો !

પ્રેયક્રીડાથી અભિરામ, શ્રેયસઋચાની વિશ્રામ·
પ્રેમધામ, પૂર્ણકામ, ક્ષેમકામ, ગુણગ્રામ હો !

પ્રજાપ્રજાની પાવનકારિણી
પૃથ્વિભૂષણ ભવનારિણી

ખંડખંડની ઉદ્ધારિણી,
મર્ત્યલોકની કલ્યાણિની હો !

જીવનસાફલ્યવન્તી, સર્જનહેતુસિદ્ધિવન્તી

વિરાટને કિરીટ તિલકટીલડી સમ હો!
ઇતિહાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો !
મનુષ્યકુલની પ્રફુલ્લ નિત્યવસન્ત હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !

ભાખો એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાગ્યજનની હો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

ઋષિમંડલિ ને રાજમંડલિ | ભારતનું રક્ષણ ને ભારતપ્રસાર
ત્હમને ને ત્હમારા જેવાઓને
સોંપ્યા છે, ભરતદેવ ! વિધાતાએ.

કૃષ્ણ: જગજ્જનો ! સુણજો આર્યકુલનો મહાબોલ;
જગતને આર્યાવર્તનો સનાતન સન્દેશ તો
લોકકલ્યાણકારી આર્યત્વ જ છે.
અમૃતઆયુષી નિત્યપૂજ્ય આર્યત્વ
ત્રિકાલને યે જીતશે જગતમાં.
જય ! ભરતકુલનો ચિરંજીવ જય !

